

§2. ОСНОВНІ ФОРМИ ОПОРУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ В СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Зростання опозиційних настроїв серед широких верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.

Останні, здебільшого, групувалися навколо свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду, багатотисячових традицій великого і талановитого народу.

Звернення до документальних матеріалів дозволяє простежити наявність самих різноманітних форм опору - від спроб осмислення тогочасного становища України в складі колишнього СРСР, привернення уваги до нагальних потреб українського народу, поширення через самвидав найбільш важливих документів до створення організаційних структур для відкритої безкомпромісної боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

Зокрема, в першій половині 1960-х рр. помітними стали тенденції, пов'язані з підготовкою узагальнюючих праць про минуле і сьогодення України, шляхи реалізації національної політики в СРСР, створенням оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розгортанням петиційної кампанії,

ствердженням нерегламентованих культурних ініціатив тощо. Згадані форми протесту ряд дослідників (Г.Касьянов, Ю.Курносів та ін.¹) цілком слушно розглядали як форми "інтелектуального опору" української інтелігенції. Характерною в цьому відношенні стала праця відомого в колах української інтелігенції критика та літературознавця, члена Спілки письменників України Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Її автор, спираючись на роботи К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, документи Комуністичної партії 20-30-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини всіх негараздів, які переживає Україна, у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики.

Не приховуючи власних поглядів, І.Дзюба вважав за доцільне з перших рук ознайомити з результатами своєї роботи вищих посадових осіб СРСР та УРСР. Так, в грудні 1965 р. разом з відповідним листом праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була надіслана першому секретареві ЦК КП України П.Ю.Шелесту, Голові Ради Міністрів УРСР В.В.Щербицькому. Подібний крок повинен був послужити приводом до серйозної та зацікавленої дискусії.

Тим паче, як відзначав тогочасний відповідальний працівник відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, а згодом помічник першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького Віталій Врублевський, книга І.Дзюби була написана на переконливому теоретичному і фактологічному матеріалі, на рівні солідної докторської

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років.-К.; 1995.-С. 148; Курносів Ю. Інакомислення в Україні 60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст.)-К., 1994.-С. 52; Даниэль А. Самиздат: поиски самоопределения //Карта.-1994.-№ 5.-С. 33-39.

дисертації¹. Однак, єдиною можливою відповіддю на неї з боку ЦК КПРС та ЦК КПУ стало здійснення спеціально розроблених заходів, спрямованих на дискредитацію як самої праці, так і її автора. Причому, останні погоджувались безпосередньо з головним партійним ідеологом М.Сусловим...

Вже 13 січня 1966 р. в ЦК Компартії України була проведена нарада, в якій брали участь українські письменники, викладачі вузів та ВПШ, керівники науково-дослідних установ, працівники апаратів ЦК КПРС та ЦК КП України. Серед них О.Гончар, М.Бажан, І.Назаренко, А.Чеканюк, А.Скаба, К.Дубина, П.Копнін, М.Шамота, Л.Новиченко, Г.Шевель, Ю.Кондуфор та інші. Її наслідком стало формування представницької комісії, яка мала до 25 січня 1966 р. підготувати обґрунтований документ, що викривав би і спростовував працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

Характерно, що в зв'язку з цим високу громадянську позицію зайняв голова Спілки письменників України Олесь Гончар, який категорично відмовився брати участь в роботі згадуваної комісії, письмово повідомивши про це ЦК Компартії України.

Якщо вірити спогадам колишнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, цей крок загрожував письменнику величезними неприємностями. Деякі республіканські керівники вимагали виключення Гончара з КПРС, виведення його з складу ЦК, відкликання з Верховної Ради СРСР і навіть ...арешту².

¹ Врублевський В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты.-К., 1993.-С. 128.

² Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. - М.; 1985.-С. 258.

Звичайно, далеко не кожний з вчених, культурних і громадських діячів займали подібну нонконформістську позицію. Внаслідок цього, за безпосередньою участю таких угодовців здійснювались відкриті переслідування, залякування, приниження І.Дзюби в стінах ЦК КПУ, Спілки письменників України, на шпальтах численних періодичних видань. В 1969 р. з метою спростування тверджень І.М.Дзюби була видана і поширена в Україні та за кордоном колективна брошура "Що і як обстоює Іван Дзюба?" під вигаданим псевдонімом Богдан Стенчук. Навіть побіжне знайомство з цією неприховано пропагандистською роботою свідчило про її повну безпорадність. Вже згадуваний В.Врублевський писав: "Книжка ця була набагато слабкіша, ніж робота Дзюби. І не тому, що писали її примітивні автори. В групі працювали досить хльосткі журналісти, відомі вчені. Головною слабкістю стало те, що реальні факти життя заперечувати важко: як не намагалися сховати - шила в мішку не сховаєш"¹.

Не інакше як політична декларація, сповнена необґрунтованими, відверто образливими твердженнями, виглядали висновки комісії ЦК КП України від 15 лютого 1972 р. "Про лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?", надісланий до ЦК КПУ". Комісія в складі А.Скаби, Є.Євдокименка, Ю.Збанацького, В.Козаченка, Л.Нагорної, П.Недбайла, В.Чирка, М.Шамоти, П.Ящука спромоглася прийти до висновку, "...що підготовлений Дзюбою матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?" є від початку і до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР..."²

¹ Врублевський В.К. Вказ. праця.-С. 128.

² Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К., 1994. - С. 384-385.

Як доводила практика, подібні ідеологічні маніпуляції не досягали поставленої перед ними мети. Праця І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" широко розповсюджувалася в Україні, інших республіках СРСР, перетнула кордони колишньої радянської імперії, витримала кілька окремих видань українською, російською, англійською, французькою, італійською, китайською мовами*, отримала високу оцінку науковців, політичних і громадських діячів української діаспори в світі. Як відзначав автор передмови до одного з зарубіжних видань Степан Олійник: "Від появи твору С.Мазлаха і В.Шахрая "До хвилі" (1919 р.) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі І.Дзюби.

На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді - винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі"¹.

Документальні матеріали колишніх радянських спецслужб розкривають глибоку зацікавленість працею І.Дзюби в Україні, її вплив на піднесення національного руху. Скрупульозно зібрані в них факти наочно підтвердили слова багаторічного політв'язня Валентина Мороза: "Не всі відкрили щось нове для себе в книзі Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І все ж книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну

* Перша авторська публікація в Україні була здійснена в журналі "Вітчизна".-1990.-№ 5-8.

¹ Олійник С. Передмова//Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? - Сучасність, 1968.-С. 17.

людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття"¹.

Думки В.Мороза органічно перегукуються з листом групи молоді до І.Дзюби. "Не думайте, Іване Михайловичу, - писали представники молодого покоління, - що набута вами слава - слава особиста, якою ви можете розпоряджатися власноручно.

Цілі десятиріччя ви працювали для України, а Україна, в свою чергу, працювала на вас. Тепер ви не один, у вас є серед молоді ціла армія однодумців, які покладають на вас великі надії"².

Як переконуємось, праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" поширювалась різними каналами.

Так, українською і російською мовами вона розповсюджувалась на V з'їзді письменників України в листопаді 1966 р. Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 р. у Києві, під час проведення інших наукових і культурних заходів³.

Активно пропагувала закладені в ній ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Зокрема, не залишилась непоміченою для органів КДБ діяльність хірурга 1-ї Вінницької міської лікарні Івана Покидька, який щиро вболівав долею української мови та культури, знайомив з книгою Дзюби своїх товаришів і колег по роботі - доцента Вінницького педагогічного інституту, кандидата педагогічних наук Олексія Машталера, кореспондента Українського радіо по Вінницькій області Олексія Воронюка, старшого інспектора лікпрофсектору Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Петра Бондаря та ін.⁴

¹ Мороз В. Есе, листи й документи. - Сучасність, 1975.-С. 84.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 15.-Арк. 30.

³ Там само.- Т. 4.-Арк. 42, 174.

⁴ Там само.- Арк. 19-20, 29, 42 зв.

Поширювали книгу серед своїх однодумців брати Олександр та Леонід Мартиненки з Полтавщини. Навіть при загрозі обшуку і арешту вони усіма можливими засобами намагалися зберегти її примірник¹.

Праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" не залишила байдужим і прикутого до ліжка відомого українського письменника з Житомира Євгена Концевича. Своїми враженнями про неї він відверто ділився з відвідувачами своєї оселі, яка перебувала під постійним наглядом органів КДБ.

Знайомство з рукописом спричинило до активних дій Леоніда Горохівського та Михайла Саманчука з м.Тернополя.

Зокрема, останній, як свідчать документальні матеріали КДБ, після студіювання праці І.Дзюби "став на шлях проведення антирадянської агітації"².

Книга "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була добре відома серед інтелігенції Волині. У червні 1971 р. були "профілактовані з допомогою громадськості" лікарі Богдан Рудик, Аркадій Стецик, Петро Стрільчук. Причиною цього стала "ідейно шкідлива діяльність (зберігання, розповсюдження і спроба розмноження антирадянського документа Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?")"³. Аналогічного впливу відчув на собі і вчитель з м.Лебедина Сумської області Борис Ткаченко, який особисто познайомився з Дзюбою і його працею через українського скульптора, етнографа і музейника Івана Гончара⁴.

Визначну роль відіграла книга у формуванні світоглядних переконань викладача Уманського технікуму механізації сільського господарства Кузьми Матвіюка

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 15.-Арк. 89, 107-108, 136-138,

² Там само.- Т. 7.-Арк. 98.

³ Там само. - Т.18. - Арк.1.

та обліковця учгоспу "Родниківка" Уманського сільсько-господарського інституту Богдана Черномаза. Отримавши текст роботи від Євгена Сверстюка, вони не лише виготовили 5 примірників її фотокопій, а й знайомили з ними студентів Уманського педагогічного інституту, Ніжинського технікуму сільського господарства, письменницю Надію Суровцеву та багатьох інших. Крім того, К.Матвіюк не побоявся використати матеріали праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" у своїй доповіді в лютому 1971 р. на засіданні теоретичного семінару викладачів Ніженщини, в якій відстоював не лише позицію Дзюби, а й наводив власні спостереження щодо русифікації України¹.

Дієву участь у розповсюдженні "антирадянського документу" взяв пенсіонер з м.Києва Федір Пугач, який пов'язував проблеми русифікації України з глибокою екологічною кризою, яка вразила республіку в післявоєнні роки. Використовуючи власні зв'язки, він намагався познайомити з поглядами Дзюби ряд осіб з числа вищого політичного і державного керівництва в СРСР².

Характерно, що цілий ряд осіб не просто студіювали книгу І.Дзюби або розповсюджували її серед свого оточення, а й бралися допомогти її автору в зборі конкретного фактичного матеріалу, виявленні необхідної літератури.

Так, письменник з м.Черкас Василь Захарченко за власною ініціативою, користуючись становищем літпрацівника газети "Черкаська правда", збирав матеріали про стан викладання української мови, звуження мережі українських шкіл, нищення безцінних пам'яток історії та культури, а завідуючи редакцією пропаганди Головної редакції Української Радянської

¹ Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12635-ФПД, т. 2.-Арк. 288,
²ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 5.-Арк. 16.

Енциклопедії Іван Турбай діставав для Дзюби раритетні видання, присвячені національному питанню ¹.

Було б невірним вважати, що праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" відіграла помітну роль лише в розвитку політичної думки України. В ній, як у краплині води, вбачали свої проблеми національно свідомі кола Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, інших республік колишньої радянської імперії.

Зокрема, високо оцінював роботу українського патріота секретаря Спілки письменників Латвії Альберта Янсон, який вважав, що вона має універсальний характер, розкриває національні процеси, які відбувалися в усіх радянських республіках ².

Таким чином, незважаючи на комплекс контрпропагандистських заходів, книга І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?": по-перше, аргументовано і логічно спростувала міф про розв'язання національного питання в СРСР; по-друге, привернула увагу до національних проблем в Україні широких кіл світової громадськості; по-третє, послужила важливим чинником піднесення національного руху. Навіть частковий відступ І.Дзюби від своїх ідейних позицій, здійснений ним в умовах відвертого шантажу з боку партійних органів, структур КДБ, "слухняних" громадських організацій вже не міг звести нанівець значення самої праці, яка жила власним життям, знаходила все більше і більше своїх прибічників.

Важливо і те, що своєю спробою хоча б частково осмислити історичні шляхи розвитку України, І.М.Дзюба зініціював ряд інших неспокійних душею шукати можливі рецепти виходу з того складного становища, в якому

¹ ДАСБУ. - Спр. 69260, т.4. - Арк. 174, т. 6.-Арк. 263; Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12237-ФПД, т. 2.-Арк. 103.

² Там само.-Арк. 182, 222.

внаслідок російської великодержавницької політики опинилася українська нація. До саме таких і належав Юрій Бадзьо.

Його біографія цілком вкладалася в прокрустове ложе радянської кадрової політики і відкривала широкі можливості для службової кар'єри. Народився в 1936 р., в багатодітній селянській родині. Закінчив філологічний факультет Ужгородського університету. Вчителював, обіймав посаду директора школи. Тоді ж вступив до КПРС.

Схильність до наукової діяльності привела Ю.Бадзьо в Інститут літератури АН УРСР, де він до 1965 р. успішно завершив написання кандидатської дисертації. Однак, участь в акціях протесту української інтелігенції позбавила його партійного квитка, права отримати вчений ступінь, можливості займатися улюбленою працею¹.

Внаслідок цього здібному досліднику довелося працювати приймальником хліба в одному з продуктових магазинів. Водночас, складні життєві колізії не поставили Ю.Бадзьо на коліна перед немилосердною системою, не заставили зректися вистражданих і вивірених роками принципів. Це довела його робота над історико-філософською працею з символічною назвою "Право жити", присвяченою обґрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, зайняти своє, притаманне лише їй місце на теренах світової цивілізації*. Як і Дзюба, Юрій Бадзьо вбачав причину зневаження прав української нації у російській великодержавницькій політиці. Однак, якщо перший ідеалізував програмні документи

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 8, спр. 3363.-Арк. 172.

* Роботу над своєю працею Ю.Бадзьо розпочав в 1972 році під впливом масових політичних арештів серед представників української інтелігенції.

більшовиків, обстоював ідею повернення до витоків ленінської національної політики, то другий знаходив симптоми хвороби в самій природі державного і суспільного устрою, започаткованого жовтнем 1917 р., поглядах основоположників і творців першої в світі соціалістичної держави.

Одне з центральних місць в роботі посідає критика хибної теорії "злиття націй", яка, на думку автора, є нічим іншим як засобом асиміляції всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР. Причому, як зазначалося, ця теорія отримувала могутню ідеологічну підтримку, внаслідок чого штучно препарувалась, фальсифікувалась історія народів, деформувався її сучасний розвиток. Як спробу позбавити український народ своєї національної самосвідомості розглядав Ю.Бадзьо боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, яка "деморалізувала українську людність, гнітила її психологічно".

Розкриваючи гнійники, притаманні радянському державному та суспільному ладу, Ю.Бадзьо разом з тим не відкидав соціалістичної ідеї як такої, доводив, що радянська модель соціалізму ще не стала демократичною, а набрала форми партійного самодержавства, ідеологічного абсолютизму, позбавила людей свободи духовного життя і суспільної самодіяльності¹.

Незважаючи на суперечливість, непослідовність певних тверджень, праця Ю.Бадзьо "Право жити" являла собою самобутній погляд на реальну дійсність, в якій перебувала Україна в умовах радянського ладу, стала помітним кроком вперед в розвитку політичної думки в Україні останніх десятиріч. Очевидно, ус-

¹ Бадзьо Юрій. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС //Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. III.- Сучасність, 1983. - С. 336.

відомлюючи це, владні структури всіляко намагалися перешкодити завершенню роботи та можливій її публікації на Заході. Сьогодні залишається лише здогадуватися як в середині 1977 р. при нез'ясованих обставинах було викрадено чотири з п'яти розділів праці - близько 1400 сторінок рукописного тексту. Відтворений же автором скорочений варіант в обсязі 450 сторінок був вилучений під час обшуків 3 лютого і 23 квітня 1979 р.¹

В цьому плані більше пощастило праці лікаря-стоматолога з м.Червонограда Львівської області Степана Хмари "Етноцид українців в СРСР", написаній під псевдонімом Максим Сагайдак. Разом з іншими матеріалами "Українського вісника" № 7-8 вона була вивезена в 1974 р. за кордон і опублікована у видавництві "Смолоскип".

Про те, що спричинило появу цієї роботи, С.Хмара пригадував через 17 років, в квітні 1991 р., перебуваючи у Лук'янівській в'язниці внаслідок незграбно проведеної проти нього політичної провокації. "...Сенсацію, - писав він, - викликала поява праці І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Багата фактичним матеріалом, вона викривала жахливу русифікацію московських колонізаторів. Але я сприйняв різко негативно концепцію І.Дзюби. Вона знову породжувала небезпечні емоції, особливо молодого, необізнаного покоління, стосовно Леніна і його політики, ще більш жахливої тоталітарної імперської політики, ніж до революційна...

Виникало запитання: хіба ж можна, щоб ніхто не говорив відверто правду?"²

Велике враження на С.Хмару свого часу справив твір Олесея Гончара "Собор", який він цілком справедливо

¹ ДА СБУ.-Спр. 67357-ФП, т. 1.-Арк. 6.

² Хмара С. Сьогодні про минуле. - Львів, 1993.-С. 109-110.

вважав одним з кращих творів української літератури, могутнім заклик до відродження української нації. Не залишав байдужим і новий хрестовий похід проти української інтелігенції на початку 70-х рр., який супроводжувався нищенням найбільш здорових паростків української культури, масовими арештами інакодумців. Все це, як пише С.Хмара, примусило взя-тись за перо і викласти на папері свої думки і погляди.

Праця "Етноцид українців в СРСР", яку високо оцінив Роберт Конквест, готувалась приблизно 7 місяців. Однак фактично її створення здійснювалось протягом десятиріч. При цьому автором використовувалась значна кількість опублікованих видань, колективних та індивідуальних монографій, енциклопедій, статистичних довідників, матеріалів наукової періодики та періодичної преси. За їх допомогою він розкрив жахливу картину, в якій перебував український народ в умовах панування тоталітарного режиму. Братовбивча громадянська війна, зловісні голодомори, насильницька колективізація, масові депортації, нічим не виправдані репресії, як доводить С.Хмара, нанесли непоправної шкоди генофонду української нації, а здійснювана політика русифікації поставила український народ на межу духовного зубожіння.

На жаль, праця С.Хмари "Етноцид українців в СРСР" написана з цілком зрозумілих причин, на відкритих джерелах, не завжди перевірених чутках, хибує рядом фактичних неточностей. І це не випадково, адже навіть сьогодні українські історики внаслідок штучного маніпулювання архівними документами, статистичними звітностями не мають змоги повною мірою оцінити трагічні явища в історії українського народу, дати їм глибоку і об'єктивну оцінку.

Та навіть при цьому праця С.Хмари не втрачає свого значення, як одна з перших спроб підійти до висвітлення

болючих проблем української історії, гнівний протест проти сваволі, що чинилася в Україні.

В той час, коли лікар за фахом С.Хмара самотужки опрацьовував доступну йому літературу, прагнучи розкрити з власної ініціативи білі плями національної історії, один з знаних українських вчених, автор ряду монографій Михайло Брайчевський цілком офіційно, за дорученням дирекції Інституту історії АН України працював над науковою концепцією, яка мала стати одним з наріжних каменів україно-російських взаємин.

В своїй науковій праці, яка отримала назву "Приєднання чи возз'єднання?", М.Брайчевський намагався осмислити акт 1654 р., пов'язані з ним подальші події, що поставили Україну в умови колоніальної залежності від Росії.

Оскільки робота готувалася для публікації в "Українському історичному журналі", то слід було очікувати розгортання об'єктивної наукової дискусії. Однак, за рішенням вищого політичного керівництва робота вченого заборонялася до друку, а сам він тривалий час піддавався гонінням і утискам.

Разом з тим, праця М.Брайчевського не залишилась непомітною серед світової наукової громадськості. В 1972 р. вона була вивезена за кордон і без відома автора опублікована у видавництві "Нові дні" в Торонто.

Не зумів прилюдно довести і обґрунтувати свою концепцію і Микола Холодний, чие дисертаційне дослідження "Народ крізь призму його мови"¹ оцінювали здебільшого фахівці з ідеологічного апарату ЦК КПУ та органів КДБ. Завідувач кафедри української літератури Львівського державного університету ім.І.Франка, доктор філологічних наук І.Дорога та завідувач відділом літератури Інсти-

¹ Холодний М. Народ крізь призму мови//Київ.-1993.-№ 9.- С. 121-130; № 10.- С. 121-131.

туту суспільних наук АН УРСР, кандидат філологічних наук Ф.Неборячок, прорецензувавши роботу за дорученням постійних органів, прийшли до висновку, що дисертант протиставляє українську мову російській, виступає проти вивчення дітьми українських шкіл з початкових класів російської мови, зводить наклеп на мовну політику в країні, отже, дисертація за своїм змістом - наскрізь антирадянська¹.

Таким же чином, присікалися будь-які інші спроби навіть обережного підходу українських дослідників до розробки національної тематики. Так, вже видана книжка великого поборника збереження козацької старовини, заступника голови Запорізького облвиконкому Миколи Киценка була вилучена з обігу і визнана ідейно шкідливою. А сам її автор, позбавлений роботи, виключений з партії, затаврований як український буржуазний націоналіст, був змушений шукати розради лише серед найближчих друзів².

Хибна ідейна позиція позбавляла можливості плідної наукової праці членів-кореспондентів Академії наук України Федора Шевченка, Миколу Сиваченка, докторів історичних наук Олену Компан, Михайла Марченка, Івана Шовкопляса, кандидатів історичних наук Олену Апанович, Якова Прилипка, Василя Зінича, кандидатів філологічних наук Ярослава Дзиру, Зиновію Франко, Михайлину Коцюбинську, Олексія Ставицького, доктора філософських наук Миколу Роженка, кандидата філософських наук Василя Лісового, молодшого наукового співробітника Інституту філософії АН УРСР Євгена Пронюка та

¹ ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 13.-Арк. 86-87.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 137-146; Кириченко С. Посмертний лауреат//Краєзнавство.-1993.-№ 1.-С. 25-27.

багатьох інших¹.

Разом з тим, наведені нами приклади стверджують в тому, що попри жорсткий ідеологічний та правовий пресинг, монопольне право на істину з боку партійно-державних структур, українською інтелігенцією робилися реальні спроби дати об'єктивну оцінку політичним, економічним, культурним процесам в Україні, сказати своє вагоме слово щодо минулого українського народу, його непересічності і самотності.

Вистраждані десятиріччями істини стверджувалися також засобами художнього слова, яке мало особливо великий вплив на формування поглядів і настроїв широких верств населення. Історикам, філологам, мовознавцям, фахівцям різних галузей знань напевно ще належить дослідити і оцінити пласт позацензурної літератури, сповнений сотень гостро полемічних публіцистичних, прозових, поетичних творів, які вже фактом своєї появи служили викликом загальноприйнятим офіційним доктринам.

Цілком очевидно, що аналіз усієї або хоча б переважної більшості позацензурної літератури потребує спеціального ґрунтовного дослідження. Тому вважали б за доцільне, звернути увагу лише на ті твори, які отримали найбільший резонанс як в Україні, так і далеко

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, - оп. 24, спр. 6160.-Арк. 16-19; оп. 25, спр. 867.-Арк. 113-115, 160-166, 184-188; Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика - сучасника //Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 12; Жулинський М. Коли воскреснуть полімпсести національної культури?// Літературна Україна.-1990.-19 квітня; Марченко В. Листи до матері з неволі. - К., 1994.-С. 354-359; Михайло Марченко (1902-1983). Патріот, репресований історик //Зона. - 1993.-№4. - С.187-206; Роженко М. Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки..."З документальної повісті "Уроки життя"//Березіль.-1991.-№8.-С.141-160; Ставицький О. У чорному 72-му//Київ. - 1992. - №1. - С. 90.

за її межами.

На рубежі 1960-70-х рр. подією виняткового значення стала публікація за кордоном* повісті Михайла Осадчого "Більмо", в якій письменник спираючись на біографічні факти, зумів розкрити всю глибину трагедії інтелектуала, позбавленого права на незалежну думку, надійно ізольованого від власного народу у в'язницях і таборах.

Намір довірити свої думки паперу виник у Михайла Осадчого після відбуття покарання в мордовських таборах за сумнозвісною політичною статтею. Ось, що він пригадував з цього приводу: "В грудні 1967 р. мене закликав на прийом тодішній голова КДБ УРСР В.Ф.Нікітченко і запропонував жити і працювати в Донецьку. Я повернувся до Львова, щоб протягом 5 днів обміркувати ситуацію, як другого ж дня був схоплений міліцією і заарештований. Знову камера попереднього ув'язнення, нове слідство (через 3 місяці після тюрми), тиждень ув'язнення. Вночі я обливався потом, кричав, підскакував, бо в мозку дзвенів квартирний дзвінок. Кожен стукіт в двері мені видавався кулеметною чергою, кожні бігаючі блискотнячі очі на вулиці ...пред'являли ордер на арешт і я вже ніколи не побачу і не відчую білого світу... Десятки і сотні заяв до офіційних органів моєї долі не вирішували і в якийсь з моментів моїх ранкових втеч од міліції (дома я пробуджувався і йшов о 4, бо о 6 - стукали), коли я блукав між посірілих примар Личаківського цвинтарю, мене блискавично осінила думка: напередодні тюрми чи смерті щось залишити після себе, виприскнути свій біль людям..."¹. Рукописом повісті зацікавились письменники Борис

* Вперше побачила світ у журналі "Сучасність".-1971.- № 11-12.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-205413, т. 1.- Арк. 86-87.

Олійник, Борис Антоненко-Давидович, Дмитро Павличко та інші. Високо оцінили її літературні працівники журналу "Дніпро", однак... публікацію визнали несвоечасною.

Тоді, в 1969р., за допомогою студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини, українки за походженням, Ганни Коцурової¹, рукопис було переправлено через кордон, де повість витримала кілька видань англійською, французькою, німецькою, іспанською, російською, китайською мовами.

Своєрідним визнанням таланту письменника стало обрання його почесним членом Міжнародної письменницької організації ПЕН-Клуб, нагородження літературною премією ім.І.Франка, а в 1974 р. серед 102 бестселерів у Франції повість "Більмо" посіла високе шосте місце².

Престижним не лише для Михайла Осадчого, а й усієї української нації стало присудження йому Міжнародним біографічним центром у Кембриджі звання "Людина року" (1991/1992) та удостоєння почесного світового призу "Нагороди ХХ століття за значні досягнення"³. В той же час не можна не пригадати, що на початку 70-х р. написання "антирадянського документу "Більмо" послужило приводом для порушення проти М.Осадчого нової кримінальної справи.

Лише трагічна мученицька смерть відвернула судовий вирок від письменника і кінорежисера Гелія Снегірєва. Практично з кінця 50-х рр. він перебував під

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-205413.-т. 2.-Арк. 147; т. 4.-Арк. 97.

² Салига Т. Це не видуманий світ//Осадчий М. Більмо. - Л., 1993.-С. 3.

³ Гонтар І. Гонорар - 10 років ув'язнення//Вісті з України.- 1994.-№ 4; Холодний М. Винним себе не визнав...//Штрихи до портрета Михайла Осадчого//Київ.-1995.-№ 4.-С. 148-150.

негласним наглядом органів держбезпеки. 19 вересня 1977 р. голова Комітету держбезпеки СРСР Ю. Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...Снегірьов з 1957 року систематично виготовляє і розповсюджує ворожі твори "Секретар обкому", "Роман-донос"*, "Ненько моя, ненько", "Автопортрет-1966", "Відкритий лист до Радянського уряду", "Гавкати чи не гавкати", "Вбили дрозда", "Звернення до вождя", в яких зводять наклеп на зовнішню і внутрішню політику КПРС і Радянського уряду"¹. Одночасно керівник радянських спецслужб повідомляв про рішення КДБ СРСР, погоджене з ЦК КПУ щодо арешту Г.Снегірьова і притягнення його до кримінальної відповідальності за статтею 62 ч. 1 УК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда).

Що послужило причиною для такого рішення неважко здогадатися. В 1977 р. була переправлена на Захід і стала надбанням громадськості літературно-публіцистична розвідка Гелія Снегірьова "Набої для розстрілу" ("Ненько моя, ненько..."), яка стала своєрідною політичною, правовою, а головне моральною оцінкою автора, одного з найбільш відомих політичних процесів 20-30-х рр. - процесу "Спілки визволення України". Важливо, що спираючись на відкриті свідчення періодичної преси, спогади свідків тих подій, і в першу чергу Бориса Матушевського, письменник зумів розкрити нестерпну атмосферу, в якій перебував народ в роки "Великого перелому", коли на політичний жертovníк приносились життя кращих представників української нації.

Звичайно, такого звинувачення режиму Гелію

* Йдеться про один і той же твір письменника.

¹Отказываюсь от гражданства // Источник. - 1994. - №3. - С. 108.

Снегірьову пробачити не могли. Якщо ж врахувати, що книга була опублікована на тлі арештів української інтелігенції, то провина письменника в очах владних структур сприймалася вкрай тяжкою. 22 вересня 1977 р. автора роману "Набої для розстрілу" було заарештовано. Після 463 днів поневірянь по тюрмах і лікарнях, він помер 28 грудня 1978 р. у київській Жовтневій лікарні¹. В зв'язку з смертю письменника, відома українська правозахисниця Надія Світлична писала: "Гелій Снегір'ов згорів на алтарі справедливості, в ім'я якої він відмовився від всіх земних благ"².

Зневажив спокійним життям і один з активних учасників українського правозахисного руху Вячеслав Чорновіл. Його біографія аж ніяк не схожа на життєпис закоренілого кримінального злочинця, яким він протягом тривалого часу зображувався на шпальтах радянських видань.

Народився в с.Єрки Звенигородського району Черкаської області. Його батько - один з перших комсомольців села активно проводив курс Комуністичної партії на колективізацію, а пізніше, став вчителем, директором сільської школи, відмінником народної освіти. Такими ж бездоганними були перші життєві кроки і самого В.Чорновола. У школі - голова ради піонерської дружини, секретар комсомольської організації, член райкому ЛКСМУ, випускник-медаліст. Під час навчання в Київському університеті у складі ударних комсомольських будівельних загонів брав участь у спорудженні промислових об'єктів Донбасу.

Після закінчення вищого навчального закладу, В.Чорновіл отримав призначення на Львівську телевізійну

¹ Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал" (далі - НА "Меморіалу").-Ф. 102, оп. 1, спр. 469.-Арк. 56.

² Там само.-Арк. 62.

студію, де крім основної роботи, виконував обов'язки секретаря комсомольської організації студії, члена районного і Львівського обласного комітетів ЛКСМУ. В 1963-65 рр. здібний журналіст і перспективний організатор молоді працював штатним секретарем комітету комсомолу головного управління Київської ГЕС, а згодом був висунутий на посаду завідувача відділом комсомольської газети¹. Отже, шлях для просування по службовій драбині був для В.Чорновола відкритим... Однак, попри всю логіку подій, він обрав для себе шлях, сповнений численних життєвих негараздів, немислимо тяжких випробувань.

Визначальну роль у формуванні світогляду В.Чорновола, як і багатьох інших шістдесятників, відіграв XX з'їзд КПРС.

"Сувора правда партійного з'їзду, - говорив він на слідстві в 1972 р., - багато в чому навчила, насамперед - нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи"².

Очевидно, що саме відчуття власної відповідальності, особиста небайдужість привели В.Чорновола в лави тих, хто став на перепоні новій хвилі неосталінізму, здатної поглинути, звести нанівець слабкі демократичні тенденції другої половини 50-х - початку 60-х рр. У вересні 1965 р. В.Чорновіл серед інших представників української інтелігенції виступив проти переслідування інакомисльців, а в 1966 р. взявся за перо, щоб висловити свій погляд на ті негативні процеси, які стверджувались в Україні. Так народилася праця "Правосуддя чи рецидиви терору?", в якій він намагався розкрити зловисний механізм політичних репресій другої половини

¹ Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-23335, т. 3.-Арк. 24.

² Там само . -Арк. 23.

60-х рр., показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти про долю своїх товаришів, які за власні погляди опинилися у в'язницях і таборах.

В книзі наводилось чимало різноманітних документів - петицій, уривків з стенограм судових засідань, що й сьогодні робить її цінним джерелом для дослідження українського національного руху останніх трьох десятиріч.

Рукопис книги "Правосуддя чи рецидиви терору?", підготовлений протягом перших місяців 1966 р., був офіційно надісланий першому секретарю ЦК КПУ П.Шелесту, голові КДБ В.Нікітченку, прокурору УРСР Ф.Глуху, голові Верховного Суду В.Зайчуку, переданий кільком депутатам Верховної Ради України, відомим діячам науки і культури - О.Гончару, А.Малишку, М.Стельмаху та іншим¹. Деяко пізніше російський переклад праці, здійснений в Інституті мовознавства з ініціативи З.Франко, був надісланий до ЦК КПРС, розповсюджений серед московських правозахисників. Одночасно з цим, праця була переправлена за кордон і під назвою "Я нічого у Вас не прошу", видрукована в часописі "Новий шлях", а в 1968 р. вона вийшла окремим виданням в Торонто (Канада).

Як з'ясувалося, це був лише перший удар, нанесений В.Чорноволом по всевладній системі. Незабаром, в 1968 р. побачила світ у Франції його друга книга "Лихо з розуму" (Портрети двадцяти "злочинців"), в якій він наочно довів, що радянські владні структури переслідують аж ніяк не купку нікому непотрібних "відщепенців", а тих, кого по праву можна віднести до української еліти. Художник Панас Заливаха, письменник

¹ Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-2335, т. 2.-Арк. 214-216.

Михайло Осадчий, вчений, письменник-перекладач, автор словника рим української мови, численних неповторних перекладів Шекспіра, Байрона Святослав Караванський, один з організаторів капели бандуристів в Києві Ярослав Геврич та інші постають перед читачем через призму їх багатогранної творчості, подвижницької громадської діяльності. Укладена на основі документальних матеріалів книга справляє велике враження. Чого, наприклад, вартий лист дружини Святослава Караванського Ніни Строкатової начальнику виправного табору Королькову, першому секретарю ЦК КПРС Л.Брежнєву та редакції газети "Юманіте" від 26 грудня 1966 р., в якому вона просить розстріляти свого чоловіка, щоб припинити його багаторічні страждання, а також розв'язати таким чином, безперервні конфлікти між ним і адміністрацією¹.

Книга "Лихо з розуму" широко розповсюджувалася як за кордоном, так і в Україні, передавалася в ефір численними західними радіостанціями, передруковувалась в закордонних періодичних виданнях. На той ефект, який книга справила в світі, звернуло увагу видавництво, що підготувало до друку перше її видання: "До 50-ліття жовтневого перевороту по всьому світі гудуть фанфари "творчих перемог соціалізму", підкріплені легендою десталінізації, ліквідації терору. Але це тільки нове ошуканство, СРСР залишився тюрмою народів. Крик про повернення соціалістичної законності прикриває сваволю поліцейних органів, які намагаються задушити всяку думку, бо для тирана найстрашніша власне думка"².

Важливу обставину підкреслив один з керівників львівського "Меморіалу" Є.Гринів, який писав, що

¹ Чорновіл В. Лихо з розуму. - Львів, 1991.-С. 174.

² Там само.-С. 12.

значення появи книги В.Чорновола не обмежується тільки її впливом на українську діаспору та широкі кола громадськості Канади, США, Франції. Вона дуже багато важила для молодшого покоління бунтарів у контексті їх становлення як борців за волю України¹.

Гострою полемічністю відзначалася й інша публіцистична праця В.Чорновола "Як і що обстоює Богдан Стенчук", написана як відповідь невідомому критику роботи І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Викладені в ній документи за загальною думкою, були вагоміші за ті, що подавалися у колективній праці, виготовленій на ідеологічній кухні ЦК Компартії України. Отже, своїми публіцистичними працями, написаними в 60-70-х рр., В.Чорновіл увійшов помітною постаттю в історію політичної думки згаданого періоду, служив її подальшому розвитку, сприяв виробленню системи нових гуманістичних цінностей.

З іменем В.Чорновола пов'язане також широке розповсюдження публіцистичного доробку одного з найбільш відомих українських дисидентів, політв'язня Валентина Мороза. Так, в червні-липні 1967 року він надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР Д.Коротченку, секретареві Президії Верховної Ради УРСР А.Зленку, депутатам Верховної Ради УРСР Марії Кіх, Семену Стефанику статтю В.Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії"², в якій червоною ниткою проходить думка про те, що зловісна імперія Берії - імперія насильства і терору не лише не перестала існувати, а й стала ще могутнішою і впливовішою. Характерно, що як і раніше, ніякої реакції ні з боку керівництва Верховної

¹ Гринів Є. "Лихо з розуму" і його автор//Лихо з розуму. Л.,1991.-С. 7.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 217; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 92-94.

Ради УРСР, ні народних обранців не надійшло. Більше того, депутат Верховної Ради УРСР від Львівської області М.Кіх не знайшла для себе ніякого іншого виходу як передати примірник статті в органи КДБ.

"Репортаж із заповідника імені Берії" написано у формі звернення до депутатів Верховної Ради УРСР. При цьому автор у преамбулі радить парламентаріям відкласти хоч на годину традиційні народногосподарські та інші загальнополітичні питання, облишити "Країну Солодких Позіхів" і перенестись в Мордовію, серйозно розібратись в долях тисяч політв'язнів, довідатись "Хто ці люди, вирвані з нормального життя і віддані в безроздільне розпорядження кагебістів, кому переручили долю цих людей"¹.

Незважаючи на численні факти сваволі, порушення прав і свобод громадян, моральних знущань над українською інтелігенцією, оприлюднені в "Репортажі", В.Мороз не втрачає оптимізму на майбутнє. "Дракон, - пише він, - ще нічого не підозрює, але він вже морально вбитий.

Його влада могла триматись тільки тому, що він вкрав у людей усвідомлення їх сили, зумів переконати людей, що вони - ніщо. Але рано чи пізно в його володіння пробивається Прометей і повертає людям вкрадену у них силу. Все ніби як було: неугодних кидають за ґрати, виганяють з роботи, але закляття вже не діє"².

В січні-квітні 1970 р. В.Мороз написав ряд статей і фейлетонів. Серед них: "Хроніка опору", "Серед снігів", "Мойсей і Датан", "Я бачив Магомета", які друкувалися в газетах "Шлях перемоги", "Українське слово", видавалися окремими брошурами в Мюнхені і Парижі,

¹ Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берія//Сучасність.-1968.-№ 3.-С. 60.

² Там само.-С. 81-82.

текстуально передавалися радіостанцією "Свобода". Майстерно написані з залученням великого фактичного матеріалу, вони поширювались у списках серед української інтелігенції, розповсюджувались як офіційні документи про становище в Україні¹.

Широтою і багатоплановістю відзначається публіцистика Євгена Сверстюка, добре знана в широких українських колах кінця 60-х - початку 70-х рр. В документах КДБ УРСР та його обласних управлінь знаходимо чимало свідчень про факти зберігання та розповсюдження статей і памфлетів: "Собор у риштуванні", "З приводу процесу над Погружальським", "Іван Котляревський сміється", "На мамине свято" та ін. Їх провідною темою стала тема історичної амнезії українського народу, внаслідок чого вилучалися цілі пласти національної культури, зображувались у викривленому світлі найбільш яскраві сторінки історії України, діяльність її політичних та державних діячів, культивувалися бездуховність і безкультур'я.

Згадана тема була близькою і талановитому українському журналісту Валерію Марченку, особисту долю якого визначили написані ним в 1972 році три статті "За параваном ідейності", "Страшний якийсь тягар" та "Київський діалог", кваліфіковані органами КДБ як антирадянські і наклепницькі документи². В них Марченко ставив риторичні запитання: чому занепадає українська мова; чому так безславно змальовується український народ; чому з легкої руки високих партійних чиновників підноситься безбарвна, відверто кон'юнктурна література, яка вводить в оману сучасні і прийдешні покоління.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 53; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 15-16.

² Марченко В. Листи до матері з неволі.-К., 1994. - С. 30-40.

Аналогічний комплекс проблем порушив Іван Гель в своїй праці "Грані культури", написаній на тюремних нарах в 70-х рр., як відповідь на книгу Івана Дзюби "Грані кристалу", в котрій останній під тиском владних структур і органів КДБ частково зрікався своїх поглядів і намагався продемонструвати духовний розквіт українського народу. Автор книги "Грані культури"¹ не лише заперечував тезу про духовний розквіт України, а й обгрунтовано доводив, що вся більшовицька політика щодо українського народу була нічим іншим як політикою етноциду, яка прирекла на вимирання одну з великих і самотніх націй.

Важливо, що І.Гель не просто констатував наявне становище, а й прагнув показати ті сили, що здатні повернути народові його колишню славу, стати в авангарді боротьби за державну незалежність України, ствердити її як світову цивілізовану державу.

Книга "Грані культури" стала помітним явищем в політичній думці 70-х рр. ще й тому, що І.Гель один з небагатьох, що не побоявся назвати речі своїми іменами: "соціалістичну систему - тоталітарним режимом, Україну - колонією, а українців - поневоленим народом, СРСР - новітньою Російською імперією..."²

Якщо праці В.Чорновола, І.Дзюби, І.Геля та інших були добре відомі для українських та зарубіжних читачів, то оригінальні розвідки цілого ряду патріотів протягом часу так і не знаходили своєї аудиторії, перебуваючи в "надійних" схронах органів КДБ. Зокрема, навіть сьогодні мало відома діяльність фізика - ядерщика Анатолія Здорового. В 1966 р. він був профілактований спецслужбами за написання на паркані новобудови на проспекті Леніна м. Харкова гасла такого змісту: "Українці, шануйте українську мову! Геть мерзенні теорії"

¹ Гель І. Грані культури.- Львів., 1993.- 215 с.

² Там само .- С.10

"естественной ассимиляции"! Хай живе Україна!". Пізніше, на початку 70-х рр., не зваживши на "поради", він захопився проблемами національної політики, працював над трактатом "Політика Росії: великодержавний шовінізм і русифікація"¹

Наведеними нами працями аж ніяк не вичерпується українська позацензурна література 60-80-х рр., яка стала важливим каталізатором національних процесів в Україні, служила формуванню національної самосвідомості народу, консолідації патріотичних сил. Зокрема, помітний внесок в загальний доробок української позацензурної публіцистики зробили Левко Лук'яненко, Микола Руденко, Євгенія Кузнецова, Іван Сокульський, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Михайло Масютко, Олекса Тихий, Олесь Бердник, Василь Стус, Святослав Караванський та багато інших²,

Водночас, розглядаючи форми інтелектуального опору не можна залишити поза увагою і той поетичний доробок, який в силу своєї ідейної спрямованості не лише не міг бути оприлюднений в Україні, а й за існуючими тоді канонами потрапляв в розряд "антирадянських документів", ставав основою для фабрикації кримінальних справ. Йдеться перш за все про поетичні збірки Василя Стуса, Василя Барладяну, Ігоря та Ірини Калинців, Ірини Сенік, Ярослава Лесіва, Тараса Мельничука, Бориса

¹ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034141-П, т. 1.-Арк. 200,210;т.4.-Арк.33-34

² Див. напр.: Руденко М. Економічні монолози: (Нариси катастрофічної помилки).- Сучасність, 1978; Бердник О. Свята Україна. - Смолоскип, 1980; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. - Сучасність, 1971; Русначенко А. Націоналіст? - Так (Про Є.Кузнецову)//Розбудова держави.- 1995.-№ 9.-С. 11-14; Тихий О. Роздуми. - Смолоскип, 1982; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! - К.; 1994.-С. 148-152; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофі слави). - К., 1993.

Ковгара, Миколи Холодного, поему Миколи Горбала "Дума", вірші Степана Сапеляка та інших¹. Різними каналами вони доходили до читачів, впливали на найбільш больові точки українського суспільства.

Дорого обійшовся пошук нетрадиційних для української літератури тем для Василя Рубана² та Віктора Рафальського³: перший - за роман "Помирав уражений проліском сніг" та інші роздуми про майбутнє України, другий - за сатиричну п'єсу "Чортополох", отримали примусове лікування у психіатричних лікарнях.

Характеристика інтелектуального опору української інтелігенції була б неповною, якщо залишити поза увагою ту частину її доробку, виготовлену у формі заяв, петицій, критичних листів, звернень на адресу вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління СРСР та УРСР, численних міжнародних організацій.

Спрямовані конкретному адресату, вони водночас ставали надбанням широкої як української, так і світової громадськості, несли в собі інформацію про стан речей в республіці, серйозні збочення в сфері національно-культурної політики, повідомляли про конкретні факти переслідувань інакодумців.

Серед останніх своєю особливою гостротою,

¹ Очима серця: Ув'язнена лірика. - Х., 1992, Сапеляк С. Журбопис-Х., 1995; Холодний М. Сутеніє в душі... Вірші. - Сучасність, 1969. - Х.; 1995; Мельничук Т. Із-за ґрат. Поезії. - Балтимор - Торонто, 1982; Красівський З. Невольничі плачі. - Лондон, 1984; Чубай Г. Говорити, мовчати і говорити знову. - К.; 1990 та ін.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 9.-Арк. 78; Рубан В. На протилежному боці від добра//Київ.-1992.-№ 1.-С. 13.

³ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 917412, т. 1.-Арк. 27; Рафальський В. Слухай, моя Україно! - Дрогобич, 1994.

широким колом піднятих проблем, виділяються написані рукою Василя Лісового, під псевдонімом Антіна Ковалю, Миколи Руденка, Олеса Бердника, Йосипа Терелі, Василя Стрільціва, Надії Світличної, Миколи Холодного, Василя Лобка та багатьох інших¹.

Цілком очевидно, що про оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів в умовах жорсткої політичної цензури не могло бути ніякої мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60-80-х рр. залишався самвидав* - непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну.

Необхідно наголосити, що спроби визначити поняття "самвидав" та класифікувати таким чином наявну літературу робилися в різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього непересічного явища.

Зокрема, в 1965 р. за дорученням органів КДБ самвидав, який розповсюджувався в республіці проаналізували старші наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ - філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидати історичних наук Л.Нагорна та П.Бачинський.

Останні у своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміну "самвидав", звівши його до

¹ Див. наприклад: Українська Гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали. - Торонто-Балтимор, 1983; Коваль А. Відкритий лист//Сучасність.-1969.-№ 10.-С. 99-103; Стус В. Відкритий лист//Сучасність.-1969.-№ 4.-С. 76-81.

* За версією Олександра Даниеля виникнення терміну "самвидав", пов'язаний з іменем московського поета М.Глазкова, чиї вірші і прозові мініатюри були добре відомі в навколо літературному середовищі, але ніколи не публікувалися при його житті. Укладаючи власні машинописні збірники, М.Глазков писав на титулках слово "сам себяиздат" (сам себе видав). Даниэль А. Самиздат: поиски определения//Карта.-1994.-№ 5.-С. 33.

поняття "антирадянська література". Непереконливою здається нам також здійснена ними класифікація, що відштовхувалася в основному від місця написання згаданих праць (місцева або зарубіжна література)¹.

Ближче до істини, як нам здається, О.Даніель, який визначення поняття "самвидав" виводить не з його ідейної спрямованості, місця підготовки чи розповсюдження, а розглядає останній як специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі².

Справжній сплеск суспільного інтересу до самвидаву спостерігається вже наприкінці 50-х - початку 60-х рр.

Іван Світличний пояснював це зневірою значної частини населення у офіційних джерелах, повністю підконтрольних владним структурам, позбавлених будь-якої самостійності, можливості реально відображати як позитивні, так і негативні процеси, що відбувалися в країні³.

Доцільно відзначити, що й сам Іван Світличний доклав чимало зусиль для розповсюдження позацензурної літератури. Вже на початку 60-х рр. він почав систематично збирати і записувати на магнітофонну плівку художні твори, літературно-критичні статті, які з різних причин не були опубліковані в Україні.

На основі зібраної колекції прагнув упорядкувати збірку, включивши до неї твори Василя Стуса, Миколи Воробйова, Василя Голобородька, Ігоря

1 ДА СБУ.-Спр. 68007-ФП, т. 4.-Арк. 1-10.

2 Даниэль А. Самиздат: поиски определения. //Карта. 1994. - Nsc. 33.

3 ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 7.-Арк. 253.

Калинця та інших¹.

Лише арешт І.Світличного завадив реалізації накреслених планів.

В 1966 р., звільнившись з-під арешту, Іван Світличний береться за впорядкування документів, пов'язаних з судовим процесом над учасниками "Української робітничо-селянської спілки" (Л.Лук'яненком, І.Кандибою, С.Віруном та ін.) З його передмовою згадані документи були надіслані до партійних, радянських, правоохоронних органів, а згодом нелегально переправлені за кордон, де вийшли окремою брошурою під назвою "Українські юристи під судом КДБ"².

З іменем Івана Світличного, а також його сестри, бібліотекаря Київхолодкомбінату №2 Надії Світличної, студента лікувального факультету Київського медінституту Олега Бахтіярова пов'язане порушення 28 березня 1969 р. слідчим відділом КДБ при РМ УРСР кримінальної справи № 24 "По факту розповсюдження в м.Києві антирадянської праці А.Авторханова "Технологія влади" за ознаками ст.62, ч.І КК УРСР. Як з'ясувалось фотокопії "забороненої книги" надійшли через Л.Плюща з Москви безпосередньо від В. Красіна і з ініціативи О.Бахтіярова тиражувалися у фотолабораторії С.Шупіна. На рахунку О.Бахтіярова також виготовлення і розповсюдження в 1966-1969 рр. книг М.Бердяєва "Витоки і зміст російського комунізму", В.Чорновола "Лихо з розуму", М.Джиласа "Новий клас" та інших.

З Москви від П.Литвинова надійшов екземпляр книги О.Солженіцина "В крузі першому", який поширювався серед української інтелігенції старшим викладачем Київського державного університету Віктором

¹ ДА СБУ. - Спр. 68805. - ФП, т.2 - Арк. 288-290.

² Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 31; Українські юристи під судом КДБ: Мюнхен, 1968. - 107 с.

Боднарчуком та інвалідом II групи Наталією Каразією з м.Колки Волинської області¹.

Важливо підкреслити, якщо в 60-х рр. засобами сам-видаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 70-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу на-явних в Україні проблем. Так народилася в 1969 р. і стала реалізовуватися ідея підготовки "Українського вісника", яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував один з ініціаторів випуску "Українського вісника" В.Чорновіл, праця українських правозахисників була аж ніяк не наслідуванням "Хроніки текущих событий" або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань².

У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел "Українського вісника" під редакцією В.Чорновола найактивнішу участь брали М.Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Л.Шереметьєва, С.Гулик, Я.Дашкевич, З.Франко, В.Мороз, І.Світличний, В.Лісовий, М.Плахотнюк, З.Антонюк та інші. Як твердить Г.Касьянов, "УВ" мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо³.

Аналізуючи тематику "Українського вісника", слід відзначити її різнобічність. Так, часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, і полемічні нариси, і хроніку українського правозахисного руху.

¹ ДА СБУ.-Спр. 58114.-ФП, т.1.-Арк.1-2,11,27,73,142; т.2.-Арк. 106-107;т.3.-Арк.391

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк.

11.

³ Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 113.

Цікаво, що на титульній сторінці "Українського вісника" було вміщено застереження "Легальне позацензурне видання". Над цим не раз кепкував С.Хмара, який з іронією запитував: "Цікаво, де б опинився редактор "легального видання", якби КДБ знав хто і де його укладає?"¹.

На жаль, ці питання для КДБ не довго залишалися без відповіді. В 1972 р. головного редактора "Українського вісника" В.Чорновола було заарештовано. Вже без нього 5-е число журналу підготували і розповсюдили Михайло Косів та Ярослав Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації й вони були змушені призупинити видання часопису.

Невдовзі редакція "УВ" перемістилася зі Львова до Києва. Тут складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Євген Пронюк, Василь Лісовий, студент філологічного факультету КДУ Василь Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: "Замість останнього слова" В.Мороза, "Громадянина слідчому В.Даниленку" Б.Ковгара, інформацію про арешти українських інакодумців, зібрану серед їх родичів. Тиражування чергового числа журналу взяла на себе студентка факультету журналістики Київського університету Раїса Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників "УВ". Останні розповсюджувались Василем Овсієнком переважно серед студентів Київського університету².

Характерно, що навіть з ізоляцією групи Є.Пронюка-В.Лісового органами КДБ робота над "Українським

¹ Хмара С. Сьогодні про минуле. - Львів, 1993.-С. 112.

² ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 15.-Арк. 146; т. 16.-Арк. 148, 258, 280, 296-297; т. 26.-Арк. 64.

вісником" не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар Степан Хмара, художник-реставратор Василь Карабін, науковець Олесь Шевченко та інженер Віталій Шевченко, які включили до часопису (№ 7-8) ряд статей щодо переслідувань української інтелігенції, знищення пам'яток національної історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала об'ємна праця самого С.Хмари (під псевдонімом М.Сагайдак) "Етноцид українців в СРСР", просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу.

Згаданою ініціативною групою було підготовлено також і наступне число журналу. Однак, внаслідок дій провокатора Іринія Будного, його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області¹.

Незважаючи на виняткові складнощі, певні невдачі, видання "Українського вісника" стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги.

Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень².

До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...на базі виготовлення і розповсюдження "самвидавської" літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення

¹ Архів СБУ в Львівській обл.-Спр. 57316, т. 2.-Арк. 2, 5, 131, 237;

² Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 119.

щось на зразок опозиції"¹. Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів, Ю.Андропов назвав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. "В цих та інших містах, - зазначав він, - виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе "антисталіністами", "борцями за демократичні права", "учасниками демократичного руху" займаються виданням як окремих документів, так і збірників - "Хроніки текущих событий", "Вісника України"^{*}, "Общественных проблем" тощо"².

Наведена головою КДБ СРСР кількість активних розповсюджувачів самвидаву викликає серйозні сумніви. В даному випадку або ж йдеться лише про кількість притягнутих до відповідальності, або ж радянські спецслужби свідомо зменшували масштаби поширення позацензурної літератури. Зокрема, лише в Україні з 1967 р. по червень 1971 р. за антирадянську агітацію, "поширення наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад" було профілактовано понад 6 тисяч громадян³. Як свідчать документи, переважна їх більшість була тією чи іншою мірою пов'язана з самвидавом.

Масштаби поширення самвидаву засвідчили також операції органів КДБ, спрямовані проти осередків його виготовлення, зберігання та розповсюдження, здійснені в другій половині 60-70-х рр. Зокрема, в 1965 р. такі осередки були викриті у Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську.

Під час проведених обшуків вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які

¹ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 55, спр. 1.-Арк. 3.

* Йдеться про видання "Українського вісника".

² РДАНІ.-Ф. 89, пер. 55, спр. 1.-Арк. 4.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 75.

використовувались для їх тиражування¹.

Як доводили оперативні та слідчі документи органів КДБ розповсюдженням самвидаву активно займалися лаборантка хімічного факультету КДУ Є.Кузнецова, старший інженер Українського науково-дослідного геолого-розвідувального інституту О.Мартиненко, інженер-геодезист Київоблпроекту І.Русин, студент Київського медичного інституту Я.Геврич, старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР, кандидат технічних наук М.Гринь, художник Київського драматичного театру ім.І.Франка, студент-заочник КДУ П.Моргун, літературний критик І.Світличний, художник Феодосійської фабрики іграшок М.Масютко, слюсар Львівського електролампового заводу, студент-заочник ЛДУ Іван Гель, модельєр-конструктор Львівського проектно-конструкторського інституту Я.Менкуш, старший інженер-психолог лабораторії психології і фізіології праці Львівського заводу навантажувачів М.Горинь, науковий співробітник Львівського музею українського мистецтва Б.Горинь, старший викладач ЛДУ М.Осадчий, архіваріус Львівського облдержархіву М.Зваричевська, бухгалтер обкому профспілки працівників "Деревліспрому" С.Батурин, завідуючий кабінетом франкознавства ЛДУ М.Косів, начальник будівельного сектору Львівського відділу інституту Центроспілки Г.Садовська, старший науковий співробітник Тернопільського краєзнавчого музею І.Герета, випускник Тернопільського музичного училища М.Чубатий, асистент Луцького педінституту Д.Івашенко, викладач Івано-Франківського педінституту В.Мороз, вчителі з Івано-Франківщини М.Озерний та В.Іванишин, художник Івано-Франківського

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп.24, спр. 6160. - Арк. 25-26.

художнього фонду П.Заливаха. Крім того, правоохоронні органи рекомендували звернути особливу увагу на групу осіб, причетних до мережі розповсюдження самвидаву. Серед них: літераторів І.Драча, Ю.Назаренка, Б.Антоненка-Давидовича, І.Немировича, Р.Доценко, Л.Мельник, Л.Кореневича, С.Тельнюка, Л.Костенко, науковців АН України М.Гуць, Р.Юськіва, З.Франко, В.Завойського, В.Пеньковського, І.Ющука, О.Щирицю, В.Сазанського, художницю А.Горську та інших¹.

В 1965 р. в поле зору органів КДБ потрапили також київський письменник Валерій Шевчук та його брат Анатолій. Останній, працюючи лінотипістом Житомирської обласної друкарні намагався набрати на лінотипі та тиражувати відому у самвидаві статтю Є.Сверстюка "З приводу процесу над Погружальським"².

Починаючи з другої половини 60-х рр., постійно збирав і поширював у рукописних списках позацензурні праці інженер Івано-Франківської обласної газово-технічної інспекції Василь Долішній. Так, в 1968 р. він разом з товаришем В.Семаньківом переписали в учнівський зошит "Репортаж із заповідника імені Берії" В.Мороза, з яким пізніше знайомили своїх однодумців³.

Самвидав ледь не привів на лаву підсудних студентів Київського державного університету Богдана Уніата та Івана Балясного, які отримуючи у Києві нелегальні видання, розповсюджували їх в інших областях України⁴.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 22-24.

² Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28834-П, т. 1.-Арк. 385.

³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 9375-П, т. 1.-Арк. 70-77, 189.

⁴ ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 5.-Арк. 214; Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 272.

Тиражування та розповсюдження самвидаву ставила за мету також група у складі Богдана Чабана, Ярослава Литвина, Степана Бедрила. В кінці 60-х рр. вона виготовила фотоплівки статті "Пам'яті героя" про самоспалення В.Макухи, "Репортажу із заповідника імені Берії" та інші, які регулярно переправлялися з Києва до Кам'янсько-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій¹.

На початку 70-х рр. органи КДБ змогли відзвітуватися виявленням кількох осередків виготовлення і розповсюдження самвидаву. Один з них - в Інституті літератури АН УРСР, був пов'язаний з діяльністю члена Спілки письменників України, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника Володимира Іванисенка. Разом із своєю дружиною він передруковував найбільш важливі документи, окремі позацензурні праці, знайомив з ними деяких колег по Інституту і Спілці².

Як пригадував Я.Дзира, осередок розповсюдження самвидаву існував і в Інституті історії АН УРСР, причому позацензурною літературою цікавився один з провідних українських істориків член-кореспондент АН УРСР Ф.П.Шевченко.

15 грудня 1970 р. Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР інформував вище політичне керівництво республіки про виняткову зацікавленість самвидавом у колективі Вінницької обласної комсомольської газети "Комсомольське плем'я". За його матеріалами старший літературний працівник Олександр Гетьман та літпрацівник Галина Стебновська, отримуючи "ідейно шкідливу літературу" з Москви, Дніпропетровської області, передруковували її у 4-5 примірниках, які давали для

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-28461, т. 1.-Арк. 2.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 41-42.

ознайомлення іншим журналістам області. Серед них: завідувачим відділами редакцій газети "Комсомольське плем'я" Анатолію Заблоцькому, Георгію Сенкевичу, літ-працівнику газети "Вінницька правда" Миколі Рябому, відповідальному секретарю Теплицької районної газети Аллі Ігнатюк¹.

В першій половині 1970-х рр. активно займалася розповсюдженням самвидаву в Івано-Франківській області "городенківська група" у складі заступника голови Городенківської районної організації Товариства охорони природи Федора Вережака, відповідального секретаря цієї організації Миколи Гамуни, зчіплювача вагонів Городенківського цукрокомбінату Миколи Гуцула, а також будівельника з Чернівців Ролана Гайдука.

За допомогою фотоапарату "Зоркий-4", друкарської машинки вони розмножили екземпляри праць: М.Брайчевського "Приєднання чи воз'єднання?"; І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"; М.Джиласа "Новий клас", публіцистичних творів В.Мороза².

Більше десяти років, починаючи з 1961 р., займався розповсюдженням самвидаву вчитель іноземної мови Боярської вечірньої середньої школи робітничої молоді Іван Коваленко. Встановивши необхідні контакти, він регулярно отримував з Москви позацензурні праці, з якими знайомив своїх колег³.

З столиці колишнього СРСР отримував також екземпляри самвидаву старший лаборант фотолабораторії

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 48-49; Державний архів Вінницької обл.-Ф. 136, оп. 59, спр. 123.-Арк. 59-66.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. - Спр. П-37528, т.1. - Арк. 232-236; ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 1044. - Арк. 125-126.

³ ДАСБУ. - Спр. 68805 - ФП, т. 18. - Арк. 7-8.

Музею народної архітектури та побуту України Володимир Вилегжанін. Безпосередньо на робочому місці він розмножив фотоспособом ряд заборонених цензурою праць. Серед них - оригінальну розвідку Андрія Амальрика "Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?"¹.

Чимало клопоту завдавало правохоронним органам розповсюдження "Українського вісника". Його окремі примірники або фрагменти час від часу з'являлися в самих різних регіонах республіки. Як з'ясувалося поширенням "УВ" безпосередньо займалися Леонід Плющ, Зіновій Антонюк, Зіновія Франко, Микола Плахотнюк, Ніна Строкатова, Олекса Різників, Олексій Притика, Олександр Сергієнко, чимало інших добровільних помічників².

Важливо, що в досліджуваний період вдалося поступово, після серії невдач налагодити відповідні канали для переправлення позацензурних праць за кордон, а також встановити зв'язки для отримання необхідної літератури із зарубіжних країн.

Одним з перших спробував переправити позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням Іван Коляска. Влітку 1965 р. за допомогою своїх співвітчизників С.Мацієвича і Д.Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України.

Спроба ця виявилася невдалою. Зібрані ним матеріали були вилучені на Київській та Московській (Шереметьєвській) митницях, а сам І.Коляска за підригну

¹ Архів УСБУ в Чернівецькій обл. - Спр. П-7302, т. 1. - Арк. 99.

² ДА СБУ.-Спр. 67826-ФП, т. 3.-Арк. 53.

діяльність проти Радянського Союзу був видворений за межі країни¹. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН - Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю - Аксельрода та інших².

13 грудня 1965 р. ряд позацензурних праць: "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І.Дзюби, "З приводу процесу над Погружальським" Є.Сверстюка, листування В.Лобка з М.Рильським та ін. намагався вивезти за кордон науковий працівник Пряшівського університету, аспірант-заочник КДУ, член Комуністичної партії Чехословаччини, українець за походженням Микола Мушинка. Заховані під натільною білизною "ідейно шкідливі документи" були вилучені при митному догляді на залізничній станції Чоп³.

Там же, 3 липня 1967 р., при виїзді з СРСР в Чехословаччину, рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії були вилучені у громадянки Чехословаччини З. Генік-Березовської. А дещо пізніше, 31 січня 1968 р., фотоплівка з "Репортажем із заповідника імені Берії" була знайдена і відібрана у наукових співробітниць Інституту мовознавства Чехословацької академії наук Єви Покорної та Власти Червеної⁴.

Не зміг досягти поставленої мети і підданий Бельгії, студент Лювєнського католицького університету, секретар головної управи Українського допомогового комітету по Бельгії Ярослав Добош.

5 січня 1972 р. під час обшуку на прикордонній станції Чоп у нього були вилучені фотоплівка з роботою

¹ ДА СБУ.-Спр. 6805, т. 8.-Арк. 203; т. 18.-Арк. 40-41.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5991.-Арк. 129.

³ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 3.-Арк. 130; спр. 68805-ФП, т. 7.-Арк. 158-159.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 13-17; 44-49; спр. 65. - Арк. 31..

С.Караванського "Словник українських рим", фотокартки В.Мороза, В.Стуса та інші матеріали¹.

Більш успішною виявилась місія студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини Ганни Коцурової. За допомогою Валерія Шевчука, Івана Світличного, Леоніда Селезненка, Миколи Плахотнюка, Зіновія Антонюка та інших в кінці 60-х - на початку 70-х рр. їй вдалося вивезти до Чехословаччини фотоплівки з творами Є.Сверстюка "Собор у риштуванні", М.Осадчого "Більмо", поетичні збірки Ігоря Калинця та Василя Стуса, окремі числа "Українського вісника" та ін. Вивезені нелегальним шляхом фотоплівки з Чехословаччини через викладача Пряшівського університету Павла Мурашка переправлялися в інші європейські країни, де надавалися в розпорядження видавництв, редакцій газет і журналів, радіо і телебачення.

Активність Ганни Коцурової не залишилась непоміченою як для радянських, так і чехословацьких спецслужб. В 1972 р. її було заарештовано на території Чехословаччини. Лише вагітність врятувала Г.Коцурову від відбуття суворого покарання².

Очевидно, що наведені нами приклади не вичерпують всіх успішних і безуспішних спроб вивезти позацензурну літературу за межі СРСР.

Навіть сьогодні залишається загадкою публікація за кордоном цілого ряду широковідомих праць.

Останнє твердження підкріплює також доповідна записка відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, з якої довідуємось про те, що лише на кінець

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-11547, т. 1.-Арк. 312, 316.

² Там само. -Спр. П-23335, т. 4.-Арк. 207; т. 5.-Арк. 19-21; т. 7.-Арк. 287; ДА СБУ.-Спр. 68805, т. 1.-Арк. 321.

60-х рр. з України було вивезено і опубліковано на Заході близько 30 антирадянських рукописів¹.

Отже переважна більшість каналів залишалася непідконтрольною для радянських спецслужб.

Не піддавалося також повному контролю і ввезення "націоналістичної літератури" із-за кордону. Як повідомляв ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П.Шелест в 1964 р. було вилучено понад 200 тисяч екземплярів газет, журналів, брошур, листівок, іншої літератури видрукованої за кордоном². Якщо ж врахувати ремствування начальника військ Західного прикордонного округу КДБ при РМ СРСР Іванова та начальника політвідділу цього ж округу Козлова щодо відсутності у прикордонників необхідних сил для проведення "чекістських операцій", різкого послаблення охорони кордонів в ряді суміжних країн, то можна припустити, що вилучалася далеко не вся література, яка спрямовувалася в Україну³.

Широке розповсюдження самвидаву підштовхнуло вище політичне керівництво СРСР та УРСР до розробки спеціальних заходів "по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів", схвалених постановами ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.)⁴. Однак, незважаючи на свою жорсткість, вони не мали реального впливу на ситуацію, оскільки і в 70-х, і в першій половині 80-х рр. в доповідних Комітету держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік⁵.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 30-31.

² Там само. - Оп.24, спр. 5991. - Арк. 117.

³ Там само. - Оп. 25, спр. 65.-Арк. 41-46.

⁴ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 46, спр. 35.-Арк. 1-5; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1024.-Арк. 68-70.

⁵ Там само.-Пер. 55, спр. 1.-Арк. 1-6; пер. 51, спр. 10.-Арк. 1-2; спр. 13.-Арк. 1-3

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, самвидав в 1960-80-х рр. залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморозумінню національно-патріотичних сил.

Одним з важливих шляхів національного піднесення, самоусвідомлення народу залишалася і та велика та багатогранна культурницька й просвітницька діяльність, яку протиставляли процесу русифікації України кращі представники української інтелігенції. Боротьба за рідну мову, культуру, повернення народу незаслужено забутих імен завжди залишалася тією непримиримою ареною, на якій кувалися політичні погляди і програми, загартовувався і мужнів авангард національного руху.

Піднесення культурницької діяльності української інтелігенції спостерігається вже в другій половині 1950-х рр. Вона супроводжувалась народженням цілого ряду об'єднань, гуртків, літературно-мистецьких формувань в різних регіонах республіки. Ініціатором їх створення ставала здебільшого літературно-мистецька молодь, чия свідомість була найбільш сприятливою до нових демократичних процесів, покликаних до життя курсом десталінізації радянського суспільства. Характерно, що саме творча молодь власне і склала основу руху шістдесятників, який помітно вплинув на світогляд цілого покоління.

Яскравим і своєрідним явищем зазначеного періоду, стало створення клубів творчої молоді, котрі перетворились у справжні осередки духовності і культури. Один з перших таких клубів - "Сучасник" - виник у Києві наприкінці 1959 р. Багато особистих зусиль для налагодження діяльності Клубу доклали його голова - молодий талановитий режисер Лесь Танюк, митці нового покоління Людмила Семикіна, Галина Севрук,

Віктор Зарецький, Алла Горська, Ераст Біляшівський, філолог Надія Світлична та багато інших. Своім досвідом Клуб творчої молоді підтримало чимало представників української інтелігенції старшого покоління. Серед них: архітектор Григорій Логвин, письменники Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Максим Рильський, Микола Бажан та ін.¹

Як довідуємось з документальних матеріалів клуб "Сучасник" відвідувала молодь самих різноманітних верств. Постійну аудиторію складали декілька сот чоловік, хоча цілий ряд заходів збирав і значно більше осіб.

Важливо, що діяльність київського клубу виходила далеко за межі кімнати № 13 Жовтневого палацу культури, де розташувався його актив, і навіть одного з найбільших залів столиці України. Члени "КТМ" йшли безпосередньо в студентські аудиторії, трудові колективи, шукали і знаходили своїх однодумців. Так, за участю "Сучасника" 23 березня 1963 р. в актовому залі медичного інституту ім.О.Богомольця був проведений вечір поезії, на якому звучало слово Василя Симоненка, Ірини Жиленко, Миколи Вінграновського, Миколи Сингаївського, Миколи Холодного, Віталія Коротича. Через кілька місяців - 23 грудня 1963 р. молоді українські поети знову зібралися в цьому ж залі, але щоб вшанувати дев'ятини з дня смерті Василя Симоненка².

Своєрідним викликом системі стало проведення "Сучасником" вечора пам'яті драматурга Миколи Куліша, оголошеного в 30-ті рр. "ворогом народу" і до початку 60-х рр. офіційно не реабілітованого. Завдяки ентузіастам для киян також вперше зазвучало ім'я видатного

¹ Танюк Л. Без культури нас нема...//Дніпро.-1991.-№ 6.-С. 67; Зарецький В. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етно-культурному просторі СРСР//Сучасність.-1995.-№ 4.-С. 124.

² НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "ПСХ".-Арк. 108.

новатора української сцени Леся Курбаса, чиє коротке талановите життя обірвалося на Соловках.

Діяльність Клубу творчої молоді викликала не просто занепокоєння, а й відверте роздратування владних структур.

Предметом спеціального розгляду ЦК Компартії України став вечір, присвячений 150-річчю з дня смерті Лесі Українки, організований радою "Сучасника" разом з дирекцією Київської філармонії та Українським театральним товариством 31 липня 1963 р. у Першотравневому парку Києва. Така реакція вищого політичного керівництва пояснювалася тим, що згаданий захід не був санкціонований Київським міськкомом партії і проходив за програмою, яка значно відрізнялася від інших офіційних заходів.

Виступаючи на підмостках Першотравневої естради, доповідач І.Дзюба, звернувшись до творчості великої поетеси, зумів розкрити всю трагедію українського народу, який протягом віків втрачав рідну мову, відлучався від джерел національної культури і, як наслідок, позбувався власної ментальності. Глибокий біль за свій народ звучав також у виступах актриси Укрконцерту Тетяни Цимбал, старшого наукового співробітника Інституту літератури АН України Михайлини Коцюбинської, літераторів Івана Драча, Станіслава Тельнюка, Миколи Вінграновського, Юрія Назаренка, Ірини Жиленко¹.

В доробку Київського клубу творчої молоді також і започаткування вечорів пам'яті Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, і реальні кроки по відродженню краєзнавства. Так, до глибин народної культури привернула краєзнавча експедиція, проведена активом "Сучасника" весною 1963 р. під керівництвом Г.Логвина. Подорожуючи

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5653.-Арк. 26-29.

за маршрутом Житомир-Новоград-Волинський-Острог-Кременець - Почаїв - Тернопіль - Кам'янець - Подільський - Хотин -Хмельницький учасники експедиції з'ясували стан пам'яток історії та культури, вступали в дискусії з молоддю згаданих населених пунктів¹.

Цілком очевидно, що подібні форми роботи Клубу аж ніяк не вкладалися у визначені схеми, не відповідали тим ідеологічним вимогам, які висувалися перед ним як партійним керівництвом, так і безпосереднім куратором - комсомолом. Незважаючи на відсутність будь-якого серйозного приводу, Клуб творчої молоді "Сучасник" весною 1964 р. було розпущено, а його найактивніші члени потрапили до "чорних списків" правоохоронних органів.

Клуби творчої молоді діяли і в інших великих культурних центрах України. Зокрема, у Львові активно і цілеспрямовано працював молодіжний клуб "Пролісок", очолюваний Михайлом Косівом. Широку громадську увагу привернув проведений "Проліском" в другій половині березня 1964 р. з ініціативи Михайла Гориня, Мирослави Зваричевської, вечір, присвячений 150-річчю з дня народження Великого Кобзаря.

Хоча сценарій заходу був взятий з офіційних джерел, його організатори зуміли створити в ході проведення вечора таку атмосферу, яка змусила присутніх не лише замислитись про причини особистої трагедії генія в умовах російського самодержавства, а й провести певні аналогії з становищем України у складі радянської імперії².

З погляду на ідейну спрямованість роботи львівського клубу творчої молоді всю його подальшу долю не важко було передбачити. Засідання "Проліску" були

¹ НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "ПСХ".-Арк. 111.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-26984, т. 2.-Арк. 109.

припинені, а його організатори мали тривалі неприємні розмови у Львівському обкомі комсомолу, в органах КДБ.

Ліквідувавши клуби творчої молоді, які піддавалися хоча б якомусь контролю, владні структури з великим запізненням зрозуміли свою помилку, оскільки молодіжні об'єднання продовжували діяти в неформальній обстановці. Так, не розпрощався з своїми задумами актив київського Клубу творчої молоді.

Іваном Світличним разом з Іваном Дзюбою в робітничих гуртожитках проводились літературні вечори, в майстерні художниці Алли Горської та на приватних квартирах читались лекції з естетики та історії культури, безпосередньо на філфаці КДУ організовувались зустрічі з молоддю¹.

Як ці, так і інші заходи були досить багатолюдними. Зокрема, на вечір, присвячений творчій індивідуальності Олександра Довженка, проведений в листопаді 1964 р. в майстерні Алли Горської, зібралося близько 50 осіб, які з великим інтересом заслухали виступи Дмитра Павличка, Євгена Сверстюка, Івана Драча².

Глибоким змістом був сповнений вечір пам'яті Т.Г.Шевченка, який проходив на квартирі Романа Коргодського. Своїми думками щодо творчості поета обмінялися Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська, Леонід Плющ³. Отже, літературно-мистецькі вечори, зустрічі, мандрівки у різні регіони України продовжували об'єднувати київську молодь, яка вже не могла та й не хотіла рухатись шляхами, протореними радянськими ідеологами.

Об'єктивно осмислити минуле і новітню історію

¹ ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 4.-Арк. 138, 148.

² Там само.-т. 6.-Арк. 8.

³ Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 109-110.

України, розібратися в пекучих проблемах її розвитку прагнули учасники неформального гуртка, утвореного за участю студентів та викладачів львівських вищих учбових закладів, вчителів, інженерно-технічних працівників та ін. Збираючись на квартирах викладача англійської мови Львівської консерваторії Роксолани Минко та наукового співробітника Інституту переливання крові Всеволода Байдака, вони жваво обговорювали місце і роль в історії України таких непересічних постатей як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, розкривали для себе сторінки подвигу українських січових стрільців, обмінювались матеріалами, пов'язаними з діяльністю ОУН-УПА¹.

Глибоке зацікавлення причинами, що призвели до занепаду української мови та культури виявили члени неформального молодіжного об'єднання з м.Тернополя, згуртовані навколо завідувача відділом місцевого краєзнавчого музею Ігоря Герети та студента музучилища Методія Чубатого. На своїх зустрічах гуртківці знайомились з самвидавом, призабутими науковими та літературними працями, виконували вилучені з репертуару радянських митців пісні: "Червона калина", "Гей, там на горі Січ іде" та ін².

Аналогічні клуби, об'єднання, гуртки існували також в інших містах України. У Харкові, наприклад, інженер Харківпромбудпроекту Ігор Кравцов прагнув створити цілу мережу гуртків для вивчення української мови та історії України, залучивши до цієї справи найбільш висококваліфікованих викладачів вищих учбових закладів, діячів культури тощо³.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-26250, т. 1.-Арк. 9; т. 2.-Арк. 329-331.

² Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 27-28, 52 зв., 119 зв., 160 зв.

³ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034140-ФП, т. 1.-Арк. 100.

Значення клубів, гуртків, неформальних об'єднань, які діяли на теренах України в 1960-х рр. важко переоцінити. За змістом і напрямком своєї роботи вони пробуджували у молоді інтерес до власної історії та культури, формували високу громадянську позицію, підносили її до рівня активних учасників процесу українського національного відродження.

На непересічну роль згаданих об'єднань звернула увагу Надія Світлична, зазначивши, що вони мали виняткове значення не лише в житті шістдесятників, а й закладали підмурки передової суспільно-політичної думки, які реально впливають на життя України в умовах сьогодення¹.

Незважаючи на негативне ставлення владних структур, неформальні об'єднання, гуртки існували і в наступні роки.

Один з них, що об'єднував донецьку і краматорську молодь, гуртувався навколо Олекси Тихого, Григорія Гребенюка, Михайла Саби, Євгена Ращика.

Характерно, що учасники згаданого об'єднання не лише обговорювали мовно-культурні питання, а й всіляко прагнули пропагувати свої погляди через засоби масової інформації. Так, Олекса Тихий уклав добірку документів і матеріалів про стан вивчення і викладання української мови, яку намагався опублікувати через Донецький інститут удосконалення вчителів. А Григорій Гребенюк, підготувавши полемічну статтю "Російська чи давньоукраїнська?", всіляко проштовхував її на сторінки "Літературної України"².

Серйозне невдоволення висвітленням минулого України стало причиною виникнення у квітні 1972 р.

¹ Як не зігнешся, то не зігнуть. Інтерв'ю з Надією Світличною//Україна.-1990.-№ 12.-С. 5.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 31729-ФП, т. 1.-Арк. 31-33, 62.

гуртка для поглибленого вивчення національної історії на історичному факультеті Львівського державного університету. В своїх рефератах, доповідях, самостійних дослідженнях студенти Слука, Філонов, Кожан, Кузовик, Сварник прагнули розкрити основні етапи національно-визвольного руху, опанувати тему: "Розстріляне відродження 20-30-х рр.", ознайомитись з спадщиною М.Костомарова, М.Грушевського та ін.¹

Знаменно, що гуртки та об'єднання виникали не лише у великих культурних та наукових центрах, а й в селищах, селах. Причому знижувався й вік учасників таких гуртків. Так, учні 7-8 класів Мильчицької восьмирічної школи Городоцького району Львівської області створили гурток, який у офіційних довідках характеризувався не інакше як "шкільна націоналістична організація". Одягаючись у спеціально виготовлені національні костюми, одяг вояків УПА, школярі йшли по селах і розповідали своїм землякам про справжню мету боротьби активних учасників визвольних змагань 40 - першої половини 50-х рр., загибель кращих синів українського народу².

Прагненням прилучитися до глибин національної історії та культури, усвідомленням необхідності широкої пропаганди багатовікової народної спадщини серед широких верств населення обумовлена участь представників національно свідомої інтелігенції, студентства, робітництва, селянства в діяльності різних етнографічних, музичних колективів, хорів, культурницьких товариств та організацій, самодіяльних музеїв тощо. В першій половині 60-х рр. широкого розголосу набула концертна діяльність утвореного восени 1961 р. при Київській консерваторії самодіяльного хору "Жайворонок". Основу

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22586, т. 4.-Арк. 86.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1044.-Арк. 128.

колективу, яким керували Борис Рябокляч, Вадим Смогитель, Володимир Завойський, складали студенти київських вузів, які вбачали своє високе призначення в популяризації української пісні у найвіддаленіших куточках України. Так народилася ідея саме мандрівного хору, готового виступати за будь-яких умов в містах і селах республіки. В процесі свого становлення хор здійснив кілька "мандрівок" по Україні, відвідавши з концертами Ржищів, Трахтемирів, Канів, Черкаси, інші населені пункти¹. Очевидно, що хоровий колектив, який не дуже зважав на "поради" та "побажання" органів культури, самостійно формував і виконував самобутній репертуар, тісно спілкувався з слухачами, довго проіснувати не міг. До того ж учасникам "Жайворонку" дорікали за інтерес до самвидаву, який передавався серед хористів з рук в руки².

Не менше клопоту завдавав владним структурам і відповідним правоохоронним органам інший самодіяльний етнографічний хор "Гомін", заснований у Києві в 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком.

Об'єднані в цьому колективі любителі народної пісні, - як визнавав сам Л.Ященко, - поставили своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість та ін. Хоча колектив зароджувався стихійно і базувався виключно на ентузіазмі самих учасників, його підтримала наукова і творча молодь, студенти київських вузів. Юнаки і дівчата самі дбали про народне

¹ ДА СБУ.-Спр. 6778-ФП, т. 3.-Арк. 209; Зарецький О. Вказ. праця.-С. 124; Русин І. На Володимирській, 33//Зона - 1993.-№ 5.-С. 221-222.

² Там само.-Спр. 68007-ФП, т. 3.-Арк. 54, 170; т. 4.-Арк. 142; Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 209.

вбрання до свят, художнє оформлення виступів¹.

Проаналізувавши склад "Гомону", можна твердити, що в ньому були представлені самі широкі верстви населення Києва: представники різних установ та організацій, трудових колективів, творчих спілок. Серед них - інститутів Академії наук України, Української сільськогосподарської академії, Київського університету, Київського інституту іноземних мов, Київського політехнічного інституту, заводів "Більшовик", "Комуніст", "ім.Артема", "ім.Держинського", ряду видавництв, середніх та спеціальних учбових закладів, шкіл, музеїв. В процентному співвідношенні: наукова, творча, технічна інтелігенція складала 69%, студентство - 20%, робітники - 11%.

Таким чином, за своїм представництвом і кількістю учасників ансамбль "Гомін" міг вважатися одним з найважливіших осередків відродження української культури не лише Києва, а й України в цілому².

На відміну від інших подібних колективів "Гомін" відрізнявся тим, що не готував звичайних концертів для сцени, а виходив з веснянками чи купальськими піснями на природу в органічне для таких творів середовище. Часто до ансамблю приєднувались групи гуляючих і тоді його виступи виливалися у яскраві народні гуляння.

Широка популярність згаданого колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепоною для подальшої діяльності ентузіастів.

Останніх, здебільшого в офіційних документах, представляли як "купку українських націоналістів", що сіють

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 120; Ященко Л. Відроджуємо у собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

² Український вісник.-1972 (Берез.) Вип. 6 - Париж - Балтимор, 1972.-С. 130.

своїми виступами міжнаціональну ворожнечу. Партком факультету журналістики КДУ прямо називав "Гомін" підпільною організацією¹.

Політичне керівництво та підпорядковані їм підрозділи спецслужб робили все можливе, щоб припинити діяльність хору, дискредитувати його в очах громадськості. "Український вісник" нарахував близько 40 випадків, коли учасники хору зазнавали переслідувань по місцю роботи, навчання, в партійному і комсомольському порядку. З членів Спілки композиторів України був виключений і керівник колективу Леопольд Яценко².

Збентежений таким перебігом подій, в своїй заяві на ім'я голови ревізійної комісії Спілки М. Михайлова, він писав: "Мені ніхто не доручав організовувати хор і влаштовувати народні свята.

Це я робив за власним бажанням на громадських заходах, розуміючи це як свій обов'язок перед рідним народом та його культурою. Хтось, можливо, після мене зробить краще. Справа нова й нелегка, не обійшлося, мабуть і без помилок.

Та якщо я не заслужив за свою працю нічого іншого, крім виключення з Спілки композиторів, це дуже сумно. Виходить, що й уся справа, яку я робив, також нічого не варта, крім осуду. В крайньому разі нашому керівництву вона не потрібна"³.

Такою ж "непотрібною" виявилася і та справа, яку робив протягом усього життя талановитий скульптор, музейник, невтомний збирач національних скарбів Іван

¹ Український вісник.-1972 (Берез.) Вип. 6 - Париж - Балтимор, 1972.-С. 129-130.

² Ясиновський В. Дивак//Дніпро.-1991.-№ 6.-С. 108-115; Яценко Л. Відроджуємо в собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

³ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 127.

Гончар, хоча зібрана ним на громадських засадах колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася за своєю цінністю збіркам ряду провідних державних музеїв.

Голова Комітету держбезпеки при РМ УРСР В.Нікітченко неодноразово повідомляв ЦК КП України, Раду Міністрів УРСР, Міністерство культури республіки, Спілку художників про те, що "приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І.Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів"¹.

Від І.Гончара вимагали передати збірку до державних музеїв, погрожували, однак він не зрадив справі, якій присвятив усе своє життя. Більше того, забуваючи про "обережність" скульптор не раз встрявав у справи, які викликали невдоволення вищого політичного керівництва.

Йдеться про його громадянські вчинки, пов'язані з відновленням церков у м.Вижниця Чернівецької області, с.Охлопів Горохівського району Волинської області, спорудженням і відкриттям в травні 1965 р. пам'ятника Т.Шевченку в с.Шешори Косівського району Івано-Франківської області. За подібну зухвалість секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань А.Скаба доручив своєму апарату розібратися з "зарвавшимися" митцем².

Подвижницька діяльність І.Гончара стала причиною того, що навіть будь-яка згадка про нього та його

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 183.-Арк. 177.

² Там само. - Оп. 24, спр. 5998.-Арк. 41-44; оп. 31, спр. 2403.- Арк. 141-143.

колекцію вважалася небажаною. Першу спробу пробити глуху стіну мовчання зробила Українська студія хронікально-документальних фільмів, знявши стрічку "Соната для художника". Однак, її поява на екрани викликала рішуче заперечення Київського обласного комітету партії в особі його першого секретаря В.Цибулька.

"Фільм, що поставлений на Українській студії хронікально-документальних фільмів у 1967 р. режисером В.Шкуріним за сценарієм В.Костенка, - повідомляв ЦК КПУ керівник столичної партійної організації, - позбавлений чіткого класового підходу до оцінки і зображення явищ минулого, ідеалізує старовину, в своїй основі він містить розповідь про скульптора Івана Гончара, який допускає націоналістичні збочення, за що у свій час виключений з членів КПРС.

Головним об'єктом зображення у фільмі є приватне зібрання старовинних, переважно побутово-релігійного характеру цінностей, яке Іван Гончар намагався використувати для поширення націоналістичних поглядів"¹.

Бюро Київського обкому партії, розглянувши питання "Про кінофільм "Соната для художника", рекомендувало зняти стрічку з прокату, а всіх причетних до її створення і випуску на екран, притягнути до суворої партійної відповідальності.

Разом з тим, справа Івана Гончара пережила своїх гонителів, зросла до рівня виняткової державної ваги, стала одним з наріжних каменів у відродженні української національної культури. Важливе і те, що вона знайшла своїх численних послідовників, які не дали піти у небуття багатьом цінним історико-культурним пам'яткам українського народу.

¹ ЦДАГО України. -Ф. 1, оп. 25, спр. 869.-Арк. 44-45.

30 березня 1972 р., повідомляючи ЦК КП України "Про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів", перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Володимир Добрик звернув увагу на зростання кількості приватних (домашніх) бібліотек і музеїв, відірваних від державної структури, культурно-освітніх установ. Наприклад, колишній завідувач методичним кабінетом Надвірнянського райвно Скрипник на власний розсуд створив у селі Манява музей відомого галицького письменника Антіна Могильницького і організував його відвідування учнівською молоддю¹.

Своєрідний етнографічний музей з писанками, вишиванками, різьбленням створив у своїй хаті священик з с.Космач Косівського району Івано-Франківської області Василь Романюк (пізніше Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир).

Слава про його зусилля, спрямовані на збереження матеріальної та духовної культури, розійшлася далеко за межами Прикарпаття.

Ближче познайомитись з В.Романюком виявили бажання письменники Б.Антоненко-Давидович, М.Осадчий, журналіст В.Чорновіл, історик В.Мороз, художники Г.Севрук та П.Заливаха. В кінці 60-х - на початку 70-х рр. вони не раз бували в його гостинній оселі, де до світанку читалися маловідомі вірші П.Тичини, В.Симоненка, співалися призабуті пісні, точилися розмови, які в повідомленнях органів держбезпеки характеризувалися як антирадянські².

Не отримувала схвалення з боку влади і діяльність асистента Донецького медичного інституту Івана Сука, який поставив собі за мету зібрати літературу, що б

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1305.-Арк. 131.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 10123-П, т. 1.-Арк. 29-30, 253.

висвітлювала всі сторони життя України від найдавніших часів до наших днів, надаючи особливу увагу виявленню видань, вилучених з ідеологічних міркувань з державних бібліотек республіки¹.

Наведені нами приклади яскраво підтверджують думку про те, що в різних прошарках українського суспільства були наявні сили, зорієнтовані на збереження національно-культурних цінностей, самобутніх народних традицій.

Заради справедливості потрібно зазначити, що завдання збереження української культурної спадщини і введення її в широкий обіг вирішувались не лише шляхом створення самодіяльних колективів, приватних музеїв, бібліотек, неформальних об'єднань. Національно свідомі сили використовували для цього також наявні в республіці офіційно зареєстровані громадські організації, державні культурно-освітні заклади, мистецькі колективи. Так, з утворенням в другій половині 60-х років Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, цілий ряд авторитетних наукових працівників, діячів культури, краєзнавців-аматорів взяли найактивнішу участь у формуванні його республіканського, обласних, міських та районних правлінь, відповідних секцій і комісій.

Активно співпрацювали з Товариством охорони пам'яток автор "Собору" Олесь Гончар, невтомний ентузіаст музейної справи Іван Гончар, історики Федір Шевченко, Михайло Брайчевський, Олена Апанович, Олена Компан, Олена Лугова, архітектор Григорій Логвин та багато інших. Завдяки зусиллям цих та інших патріотів української культури вдалося поставити на порядок денний питання спорудження меморіалу на

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32571-ПФ, т. 1.-Арк. 78.

о.Хортиця, увічнення пам'ятних місць з історії українського козацтва, музеєфікацію пам'яток Чигирин, Суботова та Холодного Яру, будівництва унікального етнографічного музею під відкритим небом поблизу м.Києва¹.

Подібне зацікавлення українською старовиною не могло пройти поза увагою вищого політичного керівництва. З жовтня 1972 р. політбюро ЦК КПУ, заслухавши питання про діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, визнало що в роботі цієї громадської організації "мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм в побуті і звичаях". Як вказувалось в постанові, вимагала поліпшення робота по підборі кадрів, оскільки "інколи сюди потрапляють люди сумнівної громадської репутації, іноді з ідейно нечіткими поглядами"².

Невдовзі, спеціально споряджена першим секретарем ЦК КПУ В.Щербицьким, комісія у складі В.Маланчука, О.Іващенко, С.Безклубенка відшукала серйозні "ідейно-організаційні та ідейно-політичні прорахунки" у діяльності Музею народної архітектури та побуту, яким опікувалось Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Як твердили члени комісії в своїй доповідній записці від 11 грудня 1972 р.: "В музеї порушуються принципи ідейно-художнього спрямування архітектурного комплексу, в організації добору та придбання експонатів мають місце прояви стихійності і самопливу, відсутні наукові критерії та підхід. Так, у розробленому проекті експозиції Музею помітне замилування патріархальною старовиною, серед

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 262.-Арк. 25-28; Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ).-Ф. 17, оп. 105, спр. 1955.-Арк. 32; спр. 1957.-Арк. 55.

² РДАСПІ.-Ф. 17, оп. 140, спр. 2195.-Арк. 10.

зібраних речей мало таких, які дають уявлення про класові протиріччя та соціальну нерівність в українському дореволюційному селі... У здійсненій роботі не передбачено змін, що відбулися у житті та побуті трудящих України за роки Радянської влади". Не обійшлося і без політичних ярликів, таких як "музей - ширма націоналістів-самвидавців"¹.

Ретельні кадрові чистки, проведені за постановою ЦК в організаціях Товариства охорони пам'яток, відштовхнули від нього значну частину наукової та творчої інтелігенції, краєзнавчого активу, змусила їх шукати інші шляхи для реалізації своїх планів та задумів.

Одним з таких шляхів стала пропаганда національної історії та культури під час своєї професійної діяльності. Останнє стосувалося, насамперед, викладачів вищих учбових закладів, вчителів, безпосередньо причетних до формування світоглядних переконань підростаючих поколінь. Відомий український історик Ярослав Дзира, усунений від наукової роботи за захоплення українськими літописами, іншими пам'ятками історичного минулого українського народу, пригадував наскільки велике враження на нього і його друзів справило спілкування з викладачами Київського університету Костем Ткаченком, Матвієм Шестопалом, які не боялися висловлювати власний погляд на проблеми минулого і сучасного України².

Неординарністю підходів відзначалися лекції доцента філологічного факультету Київського держуніверситету Івана Бровка, який умів зацікавити студентів своїм предметом, прищепити їм любов до української літератури, мистецтва, української культури, в цілому

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 657.-Арк. 2-3.

² З виступу Ярослава Дзири на пам'ятному вечорі, присвяченому Івану Світличному. Липень, 1995 р.

піднести в них почуття національної гордості.

Педагогічна діяльність І.Бровка, його постійні спілкування з студентами, зацікавили органи КДБ, що знайшли в цьому вияв антирадянської, націоналістичної позиції¹.

Аналогічну оцінку отримала самовіддана праця вчителя української мови і літератури Ріп'янської середньої школи Косівського району Івано-Франківської області Михайла Озерного.

Його провина полягала в тому, що він зумів відійти від усталених, закостенілих навчальних програм і дав можливість своїм учням відчувати мелодику рідної мови, познайомитись з літературними творами, які протягом десятиріч не публікувалися в радянських виданнях. Не прощалися М.Озерному гострі дискусії з колегами щодо наслідків русифікації, сутності українського націоналізму тощо².

Як вільний обмін думок розумів навчальний процес асистент кафедри філософії Ужгородського державного університету Микола Бондар. Згодом він писав: "Ми з студентами могли відкрито обговорювати всі питання, які нас цікавили.

Я міг відкрито, чесно, стоячи за кафедрою, критикувати антиленінську політику КПРС..., підлу інтервенцію СРСР у Чехословаччині, діяльність партійної бюрократії, що порвала будь-який зв'язок з робітничим класом і нахабно зраджує інтереси народу... Міг акцентувати увагу студентів на назрілу необхідність розв'язання антагоністичного протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами, яка все більше і більше починає лихоманити наше

¹ ДА СБУ.-Спр. 67643-ФП, т. 6.-Арк. 276-277, 287.

² Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1990 .-№ 7.-С. 87-99

суспільство..."¹ Після таких дискусій М.Бондаря було позбавлено роботи і відлучено від будь-якої викладацької діяльності.

Недовго провчителював в Рясненській восьмирічній школі Ємільчинського району та Білківській середній школі Коростенського району Житомирської області Дмитро Мазур. Причиною усунення його від викладання стали спроби дати об'єктивну оцінку ряду подій і явищ в історії України. Зокрема, в розмові з учнями і вчителями Д.Мазур негативно оцінював акт 1654 року про приєднання України до Росії, твердив про штучний характер голоду 1932-1933 рр., вказував на відсутність в СРСР свободи совісті, називав "інтернаціональну місію" військ країн Варшавського договору у Чехословаччині 1968 р. "інтервенцією", "окупацією"². Останньою краплею стало самоправство вчителя щодо зміни теми ленінського уроку 1 вересня 1970 р. Замість рекомендованої - "Чергові завдання партії в галузі сільського господарства", він в присутності завуча школи розпочав з учнями розмову на тему "Ленін, Україна і українська мова"³. Як і у всіх попередніх випадках наслідки було не важко передбачити.

Вчитель історії школи - інтернату №20 м.Києва Володимир Ювченко та вчителька російської мови цього ж учбового закладу Маргарита Кусікова для розширення світогляду своїх учнів запропонували створити громадську бібліотеку "Наш дім", навколо якої згуртувалося 25 учнів 8-х класів. Актив бібліотеки, крім офіційних радянських видань міг ознайомитись з поглядами І.Дзюби, конспектами зарубіжних праць,

¹ ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 169-170.

² Архів УСБУ в Житомирській обл. - Спр. 29792. - П, т.2. Арк.183-184; Абаза С. Уроки сільського вчителя//Старожитності. - 1993. - № 3-4. - С. 16-17.

³ Там само. - Т. 1. - Арк. 64

прослухати магнітоплівки передач радіостанції "Свобода". Незважаючи на те, що "Наш дім" проіснував кілька місяців, до літа 1969 р., він залишив помітний слід в свідомості школярів. Так, вже після розгону учнівського об'єднання та покарання вчителів, метри від педагогіки жахалися від тверджень своїх вихованців, таких як, наприклад, заяв на уроках учня дев'ятого класу Максимчука про те, що "вибори - це наперед передбачена гра".

Спілкування з В.Ювченко визначило долю також Любові Середняк. Отримуючи від вчителя окремі позачензурні твори, вона згодом серйозно захопилася самвидавом, тиражувала "Хроніку текущих событий", статті та звернення академіка А.Сахарова, заборонені оповідання В.Некрасова тощо¹.

Позитивно оцінюючи культурно-просвітницький рух, розглядаючи його як одну з найбільш масових форм опору політиці русифікації, необхідно відзначити, що він залишався для багатьох своєрідним початковим етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України, сприяв вихованню цілої плеяди борців, які, зневаживши небезпеку, пішли на відкриту конфронтацію з правлячим режимом. Подією виняткового значення, яка отримала широкий розголос в світі, стала демонстрація протесту київських інакодумців 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі "Україна" на прем'єрі фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків". Оскільки ця акція вже знайшла своє широке висвітлення в науковій, науково-популярній літературі, на сторінках газет та журналів², вважали

¹ ДА СБУ. - Спр. 69267. - ФП., т.4. - Арк. 29 зв., 104 зв., 121, 124, 129

² Роженько М. Обов'язок пам'яті//Вітчизна.-1990.-№ 10.-С. 166; Унгурян О. Минута молчания длиною в 30 лет//Независимость.-1995.-3 сент.; Шилко А. Роковой сентябрь Васыля Стуса//Зеркало недели.-1995.-9 сентября та ін..

б за доцільне обмежитись свідченням директора кінотеатру "Україна" Федора Брайченка. Ось як запам'ятав він слова Івана Дзюби, який, взявши слово від глядачів, дав високу оцінку фільму, а потім заявив: "...Поряд з тим як ми відзначаємо знаменну подію, зараз стогнуть і плачуть матері України за своїми синами. Товариші, зараз йдуть арешти української інтелігенції, масові арешти молоді пройшли у Львові та Києві. Зараз повторюється 37 рік. Закликаю не допустити цієї ганьби. Ганьба уряду!"¹. Івана Дзюбу підтримав з залу Вячеслав Чорновіл, Василь Стус, Юрій Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Микола Роженко та інші.

Подібні демонстрації все частіше "порушували спокій" в столиці України, інших містах республіки. Зокрема, нелегкими виявились для партійних, радянських, правоохоронних органів Києва в другій половині 60-х - на початку 70-х рр. траурні шевченківські дні - 22 травня, коли заходи по вшануванню національного генія переростали в бурхливі політичні демонстрації. Серед їх активних учасників були лікар Микола Плахотнюк, художник Алла Горська, літератори Іван Світличний, Василь Рубан, науковець Василь Лобко, артистка Тетяна Цимбал, пенсіонерка Оксана Мешко та інші².

Драматично проходили події, пов'язані з вшануванням Великого Кобзаря 22 травня 1968 р. Вже після завершення офіційних заходів по відкриттю фестивалю "Київська весна" за пропозицією студента медінституту Олеса Сергієнка в університетському парку залишилось близько 150 справжніх поборників української культури, щирі шанувальники поета, які майже до півночі читали шевченківські твори, співали українських пісень³.

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 7.-Арк. 14.

² Дзира Я. Шевченківський травень у роки застою//Молодь України.-1990.-13 травня; Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 70-72; Рубан В. Київська школа//Молодь України.-1990.-2 грудня.

³ ДА СБУ.-Спр. 63274-ФП, т. 1.-Арк. 345-347, 350.

Однією з центральних фігур на вшануванні пам'яті Великого Кобзаря 22 травня 1971 р. став Анатолій Лупиніс, який не криючись прочитав на мітингу свої вірші "Я бачив як безчестили матір..." та "Тарасе, батьку, підніми чоло..." З постаменту пам'ятника Т.Г.Шевченку звучали такі слова:

Мамо,
В лиху годину ти мене родила.
З ганьби та блуду плід свій зачала.
Бодай в утробі краще б задавила.
Бодай сама б ти краще не жила.
Згвалтована, одурена, розп'ята,
З відтятим язиком, опльованим чолом
Лежиш ти в пазурах коханця-ката
І Ворона, Могильника заклятого,
Улесливо зовеш ти, блуднице, орлом¹.

Як довідуємось з документальних матеріалів органів КДБ "антирадянських вихваток" можна було очікувати де і коли завгодно.

Наприклад, вже згаданому нами викладачу Ужгородського університету Миколі Бондарю з гаслом "Ганьба злочинному керівництву КПРС!" вдалося на жовтневій демонстрації 1970 р. підійти до урядової трибуни. Про те, що штовхнуло його на такий крок довідуємось з листа М.Бондаря, направленою на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР 6 листопада 1970 р. "В житті людини, - писав він у вищезначеному документі, - бувають моменти, коли їй стає моторошно, думаючи про сучасні події, жахається вчинкам, сповненим підлості і зла, що проходять на її очах.

І вона відчуває тривогу, але ні в якому разі не за себе. Її жах - це не боягузство перед лицем небезпеки,

¹ ДА СБУ. - Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 7, 41-60.

прихованої в таких вчинках. Це усвідомлення того, що прямо, безпосередньо перед нею проходять ці події, а вона, вірогідно, зробила не все, щоб перешкодити їм, вірогідно не використала всі можливості, щоб виконати свій обов'язок".

Далі М.Бондар звинувачує вище політичне і державне керівництво країни в придушенні будь-яких паростків демократії, відсутності гласності, зневазі до особистості, переслідуванні інакодумства, створенні неефективних засад радянської економіки, проведенні жандармської зовнішньої політики¹.

Не дочекавшись демократичних змін, вийшов на вулицю 30 грудня 1978 р. і Віктор Монбланов. З плакатом на грудях "Свободу в'язням совісті", Біблією та кухлем з надписом "Допомога в'язням совісті" він пройшов Хрещатиком від вулиці Свердлова до площі Жовтневої революції. Спробував звернутися до перехожих, однак наряд міліції перешкодив такому спілкуванню. Марно робилися спроби представити В.Монбланова як психічно хворого. Навіть покладлива експертна комісія, очолювана професором С.Лівшицем, визнала його абсолютно здоровим², здатним усвідомлювати власні вчинки.

Не доводиться сумніватися щодо психічного здоров'я інших наших співвітчизників, які, прагнучи повернути увагу до проблем України, поклали на алтар боротьби найдорожче - власне життя.

5 листопада 1968 р., напередодні 51-ї річниці жовтневих подій, вищий акт самопожертви - самоспалення здійснив у Києві уродженець села Карів Сокальського району, що на Львівщині, Василь Макуха. Обливши себе пальним, він звернувся з коротким словом до перехожих, в якому констатував, що Україна була й залишається

¹ ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 7, 41-60.

² НА "Меморіалу".-Ф. 101, оп. 1, спр. 414.-Арк. 1.

колонією Росії, суцільно зрусифікованою республікою, де під гаслом боротьби з націоналізмом нищиться національна мова, культура, занепадають багатотисячолітні народні традиції. Через хвилину з вигуком "Хай живе вільна Україна!" В.Макуха перетворився в суцільний палаючий смолоскип. Опіки виявилися смертельними і через три дні він прийняв мученицьку смерть. Характерно, що свій подвиг український патріот здійснив приблизно за два з половиною місяці до широко відомого в світі акту самопожертви чеського студента Яна Палаха¹.

10 лютого 1969 р. спробу самоспалення зробив уродженець і житель с.Осипенко Бердянського району Запорізької області Микола Бериславський. Лише втручання правоохоронних органів завадило йому здійснити свій намір. Під час затримання М.Бериславського були вилучені транспаранти, які він демонстрував перехожим, студентам і викладачам КДУ: "Свободу діячам української культури!", "Мова - це існування нації. Борітеся за законне право української мови!"

Як з'ясувалося на обраній шлях Микола Бериславський став не випадково. З дитинства захоплювався він творами свого видатного земляка Дмитра Яворницького, годинами міг розповідати про славні подвиги запорізьких козаків, скрупульозно відтворював одну за однією сторінки літопису рідного краю. Не останню роль відіграла дружба Миколи Бериславського з Володимиром Сіренком, відомим незалежністю своїх поглядів і думок².

21 січня 1978 р. пізньої ночі на Чернечій горі в м.Каневі, поблизу могили Великого Кобзаря, запалав смолоскипом Олекса Гірник з м.Калуша Івано-Франків-

¹ Український вісник. 1971. Вип. 1. (Париж, Балтимор).- 1971.-С. 13; Слука М. Право на пам'ять//За вільну Україну.- 1992.-5 лист.

² ДА СБУ.-Спр. 70131-ФП, т. 1.-Арк. 7, 45, 117 зв.; Кучер М.

ської області. Мотиви свого вчинку він пояснював у розкиданих на території музею-заповідника численних листівках з словами: "Для поневоленого народу самостійна незалежна держава є необхідна для його розвитку", "Протест проти російської окупації на Україні"¹. Незважаючи на те, що органи КДБ намагалися всіляко приховати не лише справжні причини самоспалення українських патріотів, а й навіть сам факт їх здійснення, правда про згадані акти протесту долала "залізну завісу" і ставала надбанням світової громадськості, яскраво свідчила про готовність борців за державну незалежність України до найрішучих дій.

Необхідно відзначити, що вже в другій половині 1950-х - на початку 60-х рр. в Україні існувало чимало прибічників ідеї внесення організаційних засад в український національний рух, ініціаторів створення організацій і осередків, готових очолити боротьбу заради майбутнього українського народу.

Останнє якнайкраще засвідчило неперервність українського національного руху, який міцно спирався на традиції УНР, опору інтелігенції та стихійних селянських виступів 20-30-х рр., тривалої і свідомої боротьби ОУН-УПА проти тоталітарних режимів в 40-х - першій половині 50-х рр.

Піднесенню українського національного руху, значною мірою сприяло здійснення вищим політичним керівництвом певних кроків по лібералізації країни. Повернення з в'язниць, таборів та заслання десятків тисяч активних учасників ОУН-УПА, членів їх сімей, незаконно депортованих в східні та північні райони країни, реабілітація численних представників української інтелігенції, засуджених в перші десятиріччя радянської влади

¹ Іщенко М. ...Спалився Гірник Олекса з Калуша//Літературна Україна.-1992.-20 лютого.

певним чином посилили позиції національнопатріотичних сил.

Не випадково, рапортуючи про викриття в Україні в другій половині 50-х рр. близько двохсот націоналістичних та антирадянських груп¹, Комітет державної безпеки при РМ УРСР в особі його голови В.Нікітченка, зазначав, що близько 20% заарештованих стало на "шлях злочину" під впливом колишніх учасників ОУН-УПА, а також буржуазно-націоналістичної літератури².

Наведена нами статистика, очевидно, потребує свого пояснення. Останнім часом не може не викликати стурбованості позиція деяких дослідників, які твердять про суцільну фабрикацію органами держбезпеки в другій половині 50-х рр. і дещо пізніше кримінальних справ на громадян, звинувачених в антирадянській діяльності. Керуючись благородними мотивами, вони прагнуть якнайшвидше реабілітувати багаточисленних наших співвітчизників.

Однак, ствердження такої точки зору веде на практиці до заперечення наявності в Україні згуртованого і організованого національного руху. Наявні ж факти свідчать про протилежне. Архівні матеріали вищого політичного керівництва, колишніх спецслужб дають змогу простежити в досліджуваний період процес оформлення цілого ряду організацій та груп, які мали сталий склад, загальну або конкретну програму дій, інколи статут, стратегію і тактику боротьби, що залежали від цілого ряду чинників.

Аналізуючи програмні документи, а також матеріали, пов'язані з діяльністю окремих організацій та груп в другій половині 50-х - на початку 60-х рр., можна помітити їх певний радикалізм в питаннях тактики боротьби. Зокрема, домагаючись державної незалежності

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 85.-Арк. 248-249.

² Там само.-Оп. 51, спр. 2323.-Арк. 61.

України, вони не виключали можливості застосування збройної сили, здійснення диверсійних та терористичних актів, нищення радянської символіки тощо.

Так, група у складі військовослужбовця Степана Фуги, робітників Миколи Зіня, Олексія Пасічника, Івана Данилюка, що ставила за мету досягнення державної незалежності України, обрала для акції протесту дні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. В ніч на 23 травня 1954 р. в місті Володимир-Волинському Волинської області її учасниками були пошкоджені 11 портретів керівників Комуністичної партії та радянського уряду, а також 6 державних прапорів СРСР. Як виявило слідство, згадана акція аж ніяк не являла собою якесь банальне хуліганство, оскільки ще вчорашні школярі підійшли до цього кроку цілком свідомо. Збираючись разом вони часто обговорювали становище УРСР у складі СРСР, розмірковували над долями загиблих за волю України, приходили до думки про необхідність створення власної незалежної держави, яка посіла б належне їй місце в світовій співдружності¹. Як і учасники вищезначеної організації були готові стати на шлях збройної боротьби з існуючим ладом і патріоти м.Шахтарська Сталінської області (зараз Донецька область). Утворивши в середині 50-х років підпільну молодіжну організацію "Боротьба за звільнення України"^{*}, випускники 10-го класу Іван Донченко (керівник організації), Іван Кривошеєнко, Олександр Аушев, Микола Дудінов та ін. не лише поширювали антирадянські листівки, плакати, заклики, шукали зв'язку з аналогічними підпільними групами з Західної України, а й порушували питання самозабезпечення зброєю шляхом нападу на працівників міліції².

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 3604.-Арк. 34-37.

^{*} В матеріалах слідства подані й інші назви згаданої організації "Боротьба за національну Україну", "Союз борців за національну Україну" тощо.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32427-ПФ, т. 1.-Арк. 2, 23, 29, 74.

Близькою за програмними вимогами і тактикою боротьби до Донецької підпільної групи була "Українська націоналістична організація ім.С.Бандери" у складі Володимира Винярського, Адама Левицького, Михайла Сенюти, Мирона Хаврона (всього 10 осіб), яка діяла в с.Купичволя Нестерівського (зараз - Жовківський) району Львівської області з середини 1958 р. - по січень 1961 р. Своїми найближчими цілями група, що стояла на позиціях ОУН, вважала придбання та поширення національної символіки, обладнання схрону для виходу у глибоке підпілля, комплектування друкарні, активну протидію колгоспному ладу тощо. Восени 1960 р. в с.Боянець Львівської області одним з учасників організації Адамом Левицьким був здійснений диверсійний акт, внаслідок якого було спалено близько 12 тонн колгоспної соломи¹.

Суперечливе ставлення викликає діяльність т.з. Ходорівської групи, яка діяла в Ходорівському районі Львівської області в 1960-1961 рр. Її організатори - робітник цукрокомбінату Теодор Дронь, працівник райспоживспілки Федір Проців, пресовщик Львівського заводу газової апаратури Михайло Проців, охоронник цукрокомбінату Йосип Нагребний, інвалід II групи Михайло Ханас, помічник кіномеханіка Іван Щербицький, різнороб Володимир Капітоненко розглядали диверсійно-терористичні акції як єдино можливий засіб боротьби за незалежну Українську державу. Виходячи з цього вони не лише планували терористичні акти щодо колгоспних активістів, партійних та радянських працівників, знищення колгоспного майна, диверсії на залізниці, а й реально здійснили ряд підпалів на території району².

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55622, т. 3.-Арк. 203, 208.

² Там само.-Спр. 55627, т. 1.-Арк. 27-29, 108; т. 3.-Арк. 189; т. 10.-Арк. 226-233.

Більш логічною і послідовною, на наш погляд, була діяльність "Українського національного комітету", навколо якого в 1956-1961 рр. об'єднались Богдан Грицина, Іван Коваль, Володимир Гнот, Павло Климчак, Роман Гурний, Гнат Кузик, Олексій Менько, Олексій Зельман, Григорій Зельман, Микола Мельничук, Микола Машталер та ін.* Останні хоча і не виключали можливості здійснення диверсійно-терористичних акцій, однак вважали їх далеко не першорядними.

"Український національний комітет" мав свою програму, статут, які також потребують критичних підходів. Зокрема, поділяючи програмні положення "УНК" щодо створення суверенної держави, не можна водночас погодитись з баченням мононаціонального характеру такої держави, яка б виключала співіснування всіх інших націй, що традиційно населяли Україну. Досить декларативно виглядають в програмі також вимоги щодо проведення аграрної та правової реформ. Констатуючи необхідність їх здійснення, програма не розкриває змісту згаданих перетворень.

Необхідно відзначити, що "Український національний комітет" мав достатньо високий рівень організації. Наприклад, його учасники сформували свої низові ланки (районні проводи) в Рава-Руському, Городоцькому, Новояричівському районах, власну касу, членські картки, псевдоніми. За конспірацію в "УНК" відповідала спеціально утворена "Служба безпеки". В перспективі організація планувала розгорнути підпільну друкарню, видавати газету "Робітниче слово", іншу антирадянську літературу¹.

Не виключала можливості застосування зброї

* Кримінальна справа порушена проти 20 осіб.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55371, т. 1.-Арк. 51, 179; т. 2.-Арк. 59-60; т. 13.-Арк. 33; т. 24.-Арк. 288-292.

підпільна група, створена в с.Золотники Тернопільської області фотографом місцевої райспоживспілки Євгеном Гогусем^{*}, куди входили також вантажник колгоспу Петро Пундик, шофер Павло Палихата, муляр Тернопільського рембуду № 1 Володимир Куликовський, коваль Євстахій Грицишин.

Однак конкретної діяльності вона провести так і не змогла, зупинившись на етапі вироблення програми майбутньої "Української національної партії". Надмірно захопившись вербуванням нових членів група втратила пильність і була викрита органами КДБ, проіснувавши ледь півроку, з другої половини 1961 р. - до початку 1962 р¹.

Чимало зусиль для формування підпільної організації на засадах ОУН - УПА доклав Микола Маруняс. Повернувшись в 1960 р. в рідне село Буряківку Заліщицького району Тернопільської області з спецпоселення у Кемеровській області, він агітував ряд своїх земляків - Василя Букало, Володимира Кухарського, Йосипа Колесника та інших провести ряд акцій для оволодіння зброєю, налагодити зв'язки з прибічниками ОУН за кордоном, пропонував уважно слідкувати за настроями місцевого населення.

З своїми планами М.Маруняс не розпрощався і під час служби в армії у м. Бердичеві Житомирської області. Разом з Дмитром Лусинчиним вони пропагували націоналістичні погляди серед військовослужбовців, що і послужило безпосередньою причиною арешту².

^{*} В ряді праць Ю.Курносова, Ю.Зайцева, Л.Алексєєвої керівником групи помилково називається Богдан Гогусь - брат Євгена Гогуса, що не відповідає дійсності, оскільки перший категорично відмовився брати участь в організації (Архів УСБУ по Тернопільській обл.-Спр. 12428-П, т. 1.-Арк. 11).

¹ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 12428-П, т. 1.-Арк. 2, 20, 246; т. 2.-Арк. 212, 269-273.

Із звіту Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР за 1965 р., підписаного Володимиром Семичастним, довідуємось також про спроби робітника Івано-Франківського будівельного управління № 612 П.Угринова створити "Українське національно-демократичне об'єднання визволення" (УНДО). З цією метою він виготовив і розповсюдив в селах Спас та Погорілець Рожнятівського району листівки, в яких від імені "УНДО" закликав місцеве населення до боротьби проти радянської влади шляхом здійснення диверсій на підприємствах, в колгоспах, а також терористичних актів щодо партійно-радянських працівників¹.

Крайній радикалізм в тактиці боротьби був характерним для Антона Климащука з с.Полонка Луцького району Волинської області, що намагався на початку 80-х рр. створити підпільну націоналістичну організацію. Наприклад, на одному з зібрань обговорювалась навіть можливість захоплення літака в разі необхідності втечі за кордон.

За даними органів КДБ в "сфері впливу" А.Климащука перебувало близько 30 осіб, з яких 17 дали свою згоду на участь в організації².

Підпільні групи і об'єднання, які стояли на позиціях крайнього радикалізму, сповідували збройні методи боротьби з існуючим державним та суспільним ладом, створювались і в наступні роки.

Однак, вже в кінці 50-х - на початку 60-х рр. поступово спостерігається перехід переважної більшості таких організацій до помірної тактики, яка включала в себе комплекс організаційної, пропагандистської роботи, спрямованої на піднесення національної самосвідомості

¹ РДАНИ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 30.-Арк. 7; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 9980-П, т. 3.-Арк. 187.

² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 2441. - Арк. 80-81.

українського народу, згуртування національно-патріотичних сил.

Яскравим прикладом таких організацій може служити підпільна група "Об'єднання", яка діяла в другій половині 50-х р. під керівництвом Володимира Леонюка та Ярослава Гасюка.

Як пригадує Володимир Леонюк: "Наша концепція боротьби за незалежність передбачала перш за все роз'яснювальну працю, поширення вкрай потрібної інформації, від браку якої суспільство просто задихалося. Тому з перших же підпільних своїх кроків ми вдалися до заходів, спрямованих на придбання розмножувальної техніки, врешті - друкарні"¹.

"Об'єднання" виникло в м.Інта Комі АРСР з ініціативи колишніх політв'язнів, які не відмовились від ідеї створення незалежної Української держави. Вже скоро підпільна організація поширила свій вплив на Україну, сформувавши мережу кореспондентів для розповсюдження листівок, прокламацій та іншої літератури в Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Львівській областях.

Наявність друкарні, складеної неймовірними зусиллями Василя Бучковського дозволяла виготовляти достатньо великі тиражі листівок. Так, лише в 1956 р. на Кіровоградщину було направлено близько 700 листівок, в жовтні 1957 р. на Київщину було надіслано 1200 листівок².

Характерно, що "Об'єднання" не обмежувалось виготовленням та розповсюдженням листівок. На основі власних, схвалених усіма членами, програми та статуту, вони проводили безпосередньо в таборах різні семінари,

¹ Леонюк В. На проєкт об'єднання//Зона.-1994.-№ 6.-С. 169-170.

² ДА СБУ.-Спр. 68861-ФП, т. 1.-Арк. 2.

на яких зачитувалися доповіді і реферати, присвячені найбільш важливим питанням історії та тогочасного стану України¹.

На проведення роз'яснювальної роботи щодо цілей і завдань ОУН були націлені члени Організації українських націоналістів Петро Струс та Василь Пагашевський, які повернулися на Тернопільщину після відбуття покарання восени 1956 р.²

Пропагандистську діяльність вважала наріжним каменем своєї роботи підпільна група з 13 чоловік, яка виникла в м.Мелітополі Запорізької області. Лише в 1960-1961 рр. вона сім разів розповсюджувала антирадянські листівки, виготовлені за допомогою саморобного кліше³.

Необхідно визнати, що далеко не завжди органам КДБ вдавалося виявити осередки виготовлення та розповсюдження антирадянської літератури. Так, незважаючи на те, що в 1961 р. у Харкові працювала група найдосвідченіших оперативних працівників КДБ при РМ СРСР, так і не вдалося з'ясувати авторства листівки, підписаної від імені "Ленінської Комуністичної партії Радянського Союзу". Серед іншого в ній говорилося, що здійснювана в СРСР національна політика далека від вимог більшовицької партії на етапах її становлення, і СРСР аж ніяк не є Союзом суверенних республік, здатних проводити власну політику. В зв'язку з цим, пропонувалося надати більшу самостійність республікам в сферах зовнішньої політики і торгівлі, санкціонувати створення в союзних республіках власних збройних сил, створити всі умови для їх нормального національно-культурного розвитку⁴.

¹ ДА СБУ.-Спр. 68861-ФП, т. 1.-Арк. 2..

² Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 12986 - П, т.3. - Арк. 322-346.

³ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 21.-Арк. 4.

⁴ Там само.-Ф. 5, оп. 30, спр. 351.-Арк. 11, 14.

Наведений документ продемонстрував обособлення на початку 60-х рр., окремої течії в українському національному русі, яка базувалася на принципах націонал-комунізму. Її представники всіляко намагалися поставити марксистсько-ленінське вчення на національний ґрунт.

Так, виступаючи за більшу самостійність або навіть державну незалежність України вони не відкидали ефемерної ідеї побудови в Україні найгуманнішого і найсправедливішого суспільства.

Таким чином, в 1960-80-х роках ми можемо спостерігати в національному русі три основні течії: націонал-комуністичну, націоналістичну, що виходила з обґрунтування необхідності власного, самобутнього шляху розвитку України і загально-демократичну, яка допускала можливість розв'язання нагальних питань через проведення різних демократичних реформ. Умовність такого розподілу очевидна, оскільки жодна з представлених нами організацій не мала викристалізованих програм, які б чітко розмежовували їх між собою.

Однією з найбільш відомих організацій націонал-комуністичного спрямування стала "Українська робітничо-селянська спілка" (УРСС), пов'язана з іменем одного з безпосередніх її організаторів Левка Лук'яненка.

Останній, ще працюючи інструктором Радехівського райкому партії Львівської області, замислився над необхідністю створення такої альтернативної організації, яка б могла по-справжньому репрезентувати інтереси широких робітничих і селянських мас України.

В 1959 році Л.Лук'яненко підготував розгорнуту програму "УРСС", в якій, зокрема, говорилося: "Ми боремося за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні й духовні потреби своїх громадян на ґрунті незалежної економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, у якій би громадяни

дійсно користувалися б політичними свободами і визначали б напрямок економічного і політичного розвитку України - такою є остаточна мета боротьби нашої партії".

В програмі визначалися і основні етапи боротьби. На першому етапі передбачалося досягнення демократичних свобод і політичних прав. Другим етапом повинна була стати боротьба за вихід України з Союзу і утворення самостійної держави¹.

Установче засідання "УРСС" відбулося 7 листопада 1960 р. на квартирі адвоката Перемишлянської адвокатури Івана Кандиби. В ньому, крім господаря та Левка Лук'яненка, взяли участь інструктор Радехівського райкомун КПУ С.Вірун, завідуючий клубом с.Павлів Радехівського району В.Луцьків, слухач Львівської партшколи М.Ващук.

Обговоривши програму "УРСС", представлену Л.Лук'яненком, учасники наради визнали її надто гострою, рекомендували виробити новий проект, в якому б основна мета визначалася як демократизація суспільства. Водночас ставилось завдання відобразити в новому проекті мирний характер боротьби, який би виключав можливість будь-якого насильства.

Наступне засідання мало відбутися 22 січня 1961 р. в річницю проголошення УНР, однак внаслідок зради М.Ващука організація була викрита органами КДБ.

Не зумів реалізувати своїх планів і слухач Херсонського морехідного училища, член ВЛКСМ Данило Кулиняк. В другій половині 1964 р. він намагався створити підпільну організацію "Вісник свободи України", яка б домогалася виходу України з складу СРСР і встановлення національної моделі соціалізму².

¹ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні!-С. 11, 14-15.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 5.-Арк. 30; Кулиняк Д. Ми спрагло вчились правди//Україна.-1990.-№ 12.-С. 20-21.

Провідну роль відводив робітничому класу в перетворенні і оновленні України Андрій Коробань - автор програми "Національно-визвольної партії пролетаріату України", написаній в 1968-1969 рр. Для доробки згаданого документу чимало зусиль доклав науковий працівник Інституту філософії АН України Євген Пронюк¹.

Ідеєю створення "Української національної комуністичної партії" був сповнений київський письменник Василь Рубан, який в 1971 р. розробив програму майбутньої "УНКП".

На його думку, кінцевою метою партії є створення "самостійної Української соціалістичної держави, влада в якій належатиме робітникам і селянам". Практичну реалізацію поставленої мети В.Рубан вбачав у "прориві московської інформаційної монополії", створенні власних незалежних органів друку, великій організаційній роботі по формуванню низових ланок партії, проведенні акцій громадської непокори у вигляді демонстрацій, мітингів, голодувань тощо².

Дещо еkleктичною виглядає програма "Партії національного прогресу", написана в кінці 70-х - на початку 80-х рр. вчителем історії з м.Горлівки Донецької області Юрієм Мельником. Соціалістичні ідеї в ній тісно переплітаються з ідеями лібералізму, об'єднаними на національному ґрунті³.

На відміну від націонал-комуністичних, підпільні націоналістичні організації повністю відкидали теорію і практику соціалізму, звертаючи свої погляди до моделі держави з сильною економікою, високою розвинутою культурою. Зокрема, така точка зору була близькою групі

¹ ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 3.-Арк. 76.

² Там само.-Спр. 67643-ФП, т. 1.-Арк. 46052; Рубан В. На протилежному боці від добра//Київ-1992.-№ 2.-С. 43-45.

³Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32035-ПФ, т. 1.-Арк. 71, 76; т. 3.-Арк. 67.

українських патріотів, які створили в 1961 р. "Українську загальнонародну організацію", перейменовану в 1964 р. в "Український національний фронт" ("УНФ"). Осередки "УНФ" діяли на території Львівської, Івано-Франківської, частково інших областей республіки.

Для пропаганди власних завдань і цілей, а також для згуртування навколо себе однодумців, члени "УНФ" Дмитро Квецко, Зеновій Красівський та ін. видавали позацензурний журнал "Воля і Батьківщина". Належний рівень організації роботи, конспіративність, повна відданість боротьбі, як свідчить Микола Крайник, дозволила "Українському національному фронту" протриматись близько 18 років¹.

Виключно патріотичним можна вважати вчинок 14 студентів Львівського державного університету та лісотехнічного інституту, інших молодих працівників заводу залізобетонних конструкцій, Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва, які в серпні 1970 р. створили підпільну молодіжну організацію "Український національно-визвольний фронт" ("УНВФ"). Як і належить, "УНВФ" мав свої програмні документи, націлені на створення Української незалежної держави. З цією метою Зорян Попадюк, Яромир Микитка, Ігор Худий, Євген Сецьків, Степан Слукта та ін. займалися політичною просвітою населення, поширювали листівки, позацензурний журнал "Поступ". Викриття "УНВФ" в 1973 р. було негативно сприйняте вищим політичним та державним керівництвом, оскільки в даному випадку йшлося про зростання опозиційних настроїв серед студентської молоді, що мала надалі формувати українську еліту².

¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7536-П, т. 15.-Арк. 259-278; Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-25986, т. 2.-Арк. 1-7; т. 3.-Арк. 101; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7535-П, т. 25.-Арк. 270-283; Крайник М. Провісники//Зона.-1993.-№ 4.-С. 230-231.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22586, т. 2.-Арк. 150-154; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 33-36.

Молодь складала основу і іншої підпільної організації - "Спілки української молоді Галичини", яка виникла в м. Коломиї Івано-Франківської області. Владні структури особливо шокувало те, що очолював її ніхто інший як секретар первинної комсомольської організації ПМК-67, член КПРС Дмитро Гриньків.

На перших етапах своєї діяльності "Спілка" зосередила свою увагу на придбанні необхідної націоналістичної літератури, створенні громадської каси, розширенні мережі організації в інших районах області¹.

Наявні в нашому розпорядженні документи не дають підстав говорити про сповідування "Спілкою" насильницьких методів боротьби з радянською владою. Однак, подані в кримінальній справі документи свідчать про те, що її учасники зробили певні кроки для оволодіння зброєю (викрали 6 стволів та патрони), проводили тренувальні стрільби, готувалися до пограбування ошадної каси².

Безпосередньо до молоді апелював Василь Труш - організатор молодіжної антирадянської групи, яка діяла в с. Устечко Заліщицького району Тернопільської області з вересня 1971 р. по лютий 1974р.

Спираючись на зацікавлену підтримку учнів професійно-технічного училища №35 м. Миколаєва Львівської області Михайла Григора, Петра Даниліва, військовослужбовця в/ч 48731 м. Львова Богдана Гронського, учня 10 класу Устечківської середньої школи Андрія Кузана та інших, він намагався створити ініціативну групу по створенню збройних формувань, підготувати для них відповідну базу (схорони), налагодити прослуховування зарубіжних радіопередач,

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 17-20, 22-26, 46-47.

²Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37527, т. 1.-Арк. 256.

поширення матеріалів іноземних засобів масової інформації¹.

"Чортківська група", створена в м.Чорткові Тернопільської області в листопаді 1972 р. Володимиром Мармусом і Степаном Сапеляком за короткий час своєї діяльності до березня 1973 р., встигла провести лише кілька пропагандистських акцій. Так, 21 січня 1973 р. напередодні річниці проголошення УНР, її члени розповсюдили 19 антирадянських листівок, вивісили 4 жовто-блакитних прапора².

Поширенням листівок та української національної символіки планувала займатись також підпільна молодіжна група, створена в другій половині 1972 р. з учнів Вишнянського технікуму плодоовочівництва Городоцького району Львівської області. Лише викриття групи, очолюваної І.Михайлівим, в січні 1973 р. перешкодило здійсненню накреслених планів³.

Протягом двох років діяла в селі Трач Косівського району Івано-Франківської області підпільна організація "Гомін", створена у складі семи осіб директором місцевого будинку культури Михайлом Слободяном. Останній власноручно виготовив присягу для вступаючих до "Гоміну", а також програмний документ "Звернення до синів і дочок українського народу", в якому створення Української незалежної держави розцінювалось як єдино можливий засіб збереження нації⁴.

Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв'язанні національних проблем і домагалися побудови незалежної

¹Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 13326 - П. - Арк. 234-240.

²ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 54-57; 66-72.

³Там само. - Арк. 31-32.

⁴Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37534.

Української держави, то цілий ряд організацій і груп виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства.

Одним з тих, хто вбачав шлях до розширення і зміцнення суверенітету національних республік в проведенні певних демократичних перетворень став студент факультету журналістики Київського державного університету, молдаванин за національністю Борис Мар'ян. В 1956 р. під впливом ліберальних кроків радянського керівництва він склав "програму-мінімум", яка передбачала здійснення демілітаризації радянської країни, ствердження плюралізму думок і поглядів, ліквідацію на всіх рівнях політичної цензури, обмеження функцій КПРС, вільний обмін інформацією з зарубіжними країнами, зняття перепон для виїзду і в'їзду в країну як громадян СРСР так і іноземців.

Шукаючи однодумців, Б.Мар'ян знайомив з своєю програмою однокурсників Володимира Дамаскіна, Івана Пашкова, Галину Хоменко. Сподівався отримати підтримку своїм думкам і в парткомі КДУ, інших громадських організаціях¹.

На відміну від Б.Мар'яна, який не виключав участі КПРС в процесі демократизації суспільства, пенсіонер з м.Кам'янець-Подільського Євген Шевченко вбачав в Комуністичній партії силу не лише не здатну до самореформування, а й реальне гальмо будь-яких позитивних змін в СРСР та інших країнах радянського блоку. Разом з дружиною Антоніною Шевченко та головним лікарем Соколівської дільничної лікарні Кам'янець-Подільського району Надією Конасевич, в 1956-1957 рр. він поширював листи, в яких закликав організувати міжнародний суд, викрити і засудити злочини

¹ ДА СБУ.-Спр. 67505-ФП, т. 1.-Арк. 3, 20, 30, 312.

тоталітарного режиму, створити справжні органи народовладдя¹.

Про необхідність здійснення "нової революції" твердили учасники підпільної організації, створеної на початку 60-х рр. у Києві О.Ф.Калиниченком. До її складу входили: медсестра лікарні № 3 Жовтневого району, член КПРС О.В.Калиниченко; інженер-конструктор ОКБ-1 заводу "Ленінська кузня", член ВЛКСМ В.І.Олійник; токар заводу ПС № 308, член ВЛКСМ П.Ф.Кравчук; медсестра лікарні ім.Калініна М.А.Белова та інші.

На своїх засіданнях учасники згаданої організації констатували суттєві розходження між програмними документами партійно-урядової верхівки СРСР і реальною практикою життя, розробляли організаційні засади боротьби за оновлення суспільства².

Згадана організація намагалася через Віктора Рафальського налагодити зв'язки з московськими опозиційними колами. Встановлення контактів з російськими дисидентами дало підставу киянам для розробки т.з. "Платформи єдиного революційного фронту", що передбачало об'єднання з московською молодіжною антирадянською групою³.

На тлі серйозних прорахунків в сфері економічної політики виник в м.Костянтинівка Донецької області "Підпільний центр "Свобода", куди входили студенти Анатолій Сенін, Віктор Бобилев, Валентин Приходько. Останні вбачили причини погіршення добробуту людей в неспроможності керівництва КПРС до проведення економічних реформ, його догматичному ставленні до організації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Свої погляди студенти поширювали через листівки, в яких закликали

¹Архів УСБУ в Хмельницькій обл.-Спр. П-28803, т. 1.-Арк. 2, 6; т. 2.-Арк. 150.

²ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5511.-Арк. 2-3.

³Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 9174 -П, т.1. - Арк. 191.

до ліквідації КПРС, введення багатопартійної системи, надання усїєї повноти влади Радам¹.

Першопричиною всіх негараздів, які мали місце в СРСР, вважали диктатуру КПРС члени утвореного в 1962 р. "Демократичного союзу соціалістів": директор середньої вечірньої школи с.Серпневе Одеської області М.Драгош, студенти В.Постолатий, С.Чемиртан, М.Кучеряну. В листівках, розповсюджених ними в Ленінграді, Харкові, Києві, Новосибірську, Казані, Куйбишеві, Одесі, Челябінську, Свердловську та інших містах, ставились питання про необхідність посилення ролі Рад, які перетворилися в придатки партійних комітетів, своєчасність встановлення обмежень в термінах перебування на виборних посадах, доцільність ухвалення законів, що гарантували б справжню свободу слова, діяльність будь-яких політичних і громадських організацій, створення умов для функціонування профспілок тощо².

Ідеї соціалізму з людським обличчям дотримувались також ініціатор створення на Миколаївщині підпільного угруповання "Боротьба за громадську справедливість", студент Микола Богач (організація викрита в 1969 р.)³, засновники "Партії боротьби за реалізацію ленінських ідей", робітники з Луганська Хохлов і Чеховський (1970 р.)⁴, автор ґрунтовної програми "Партії народних комуністів", асистент кафедри експериментальної фізики Донецького університету Анатолій Демчишин (1970р.)⁵, фундатор "Робітничої партії", вчитель з Одеси Михайло Монаков (1979 р.)⁶.

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32295-ПФ, т. 1.-Арк. 239,240 зв.; т. 3.-Арк. 5.

² РДАНИ.-Ф. 5, оп. 36, спр. 454.-Арк. 110.

³ Алексєєва Л.-Вказ. праця.-С 10.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 77.

⁵ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32636-ПФ,т. 1.-Арк. 37, 80 зв., 99.

⁶ Вести из СССР...-Т. 1.-Арк. 153.

Наскільки серйозними були наміри організаторів таких опозиційних груп, довідуємось з спільної доповідної записки Прокуратури УРСР, КДБ при РМ УРСР та Верховного Суду УРСР ЦК Компартії України від 2 листопада 1971 р. В ній, зокрема, говорилося, що "...Хохлов і Чеховський, обоє робітники, 1917 р.н., з середньою освітою, оцінюючи з ревізійністських позицій політику партії і Радянської держави, прийшли до висновку, що ніби то існує "лжесоціалізм", який, на їх думку, є "особливою формою реставрації капіталізму", виношували плани створення нелегальної партії, розробили статут, програму і приступили до створення нелегальної антирадянської групи.

Вони також намагалися організувати підпільну друкарню для масового виготовлення антирадянських документів, для чого викрали з друкарні Северодонецького хімкомбінату більше 60 кг друкарських шрифтів"¹.

"Ревізійністські" організації та групи стихійно виникали і надалі. Наприклад, в 1981 р. брати Олексій та Віктор Зеркальцеви серйозно захопилися справою створення "Ідеальної Комуністичної партії Радянського Союзу". В листівках, розповсюджених імені останньої в Ленінграді, Жданові Донецької області, вони закликали до створення такої партії, яка б забезпечила вільне функціонування всіх інших політичних і громадських інституцій"².

Організацію "Демократичної партії" як опозиційної КПРС ставив собі за мету слюсар Донецького заводу "Донбаскабель" Микола Семенцов. Серед перших кроків, здійснених ним в даному напрямку, стали спроби утворення таких супутніх організацій як "Союз вільних

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 77.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32860-ПФ, т. 1.-Арк. 97, 100.

студентів", "Товариство християнської православної церкви", які мали згуртувати навколо себе критично мислячу молодь, в першу чергу робітників, студентів, віруючих¹.

Повністю також орієнтувався на молодь "Інтернаціональний революційний фронт", очолюваний студенткою філософського факультету Київського державного університету Тетяною Метельовою^{*}. В першій половині 80-х рр. осередки "ІРФ" функціонували в Києві, Херсоні, Хусті, Рахові, Ужгороді, Москві, Ленінграді, Новгороді. Як довідуємось з програмних документів організацією ставились завдання ліквідації монополії КПРС на владу, введення повного госпрозрахунку, скасування жорсткого планування, докорінна реорганізація репресивних органів².

Цілком очевидно, що перелічені нами нелегальні організації та групи загальнодемократичного спрямування відіграли важливу роль в піднесенні українського національного руху. Вони хоча й не ставили перед собою завдань розв'язання нагальних національних проблем українського народу, однак своєю конкретною пропагандистською, організаційною діяльністю сприяли ствердженню в Україні демократичних тенденцій, створювали умови для реалізації прав і свобод громадян, які об'єктивно поширювались і на національно-культурну сферу.

Разом з тим, нелегальне становище, в якому діяли згадані націонал-комуністичні, націоналістичні, загальнодемократичні організації і групи, значною мірою

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 33026-ПФ, т.1.-Арк. 71, 115 зв.-116.

^{*} До координаційної ради "ІРФ", зокрема, входили: Олесь Петік, Лев Брагінський, Ігор Бурковський.

² Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України.-1995.-6 квітня; 3 матеріалів особистої розмови авторів з Ігорем Бурковським.

обмежувало їх можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами масової інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 1970-х рр. постало питання про створення таких організацій і груп, які б легально діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією з перших таких організацій став "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової". Вже сама історія його створення заслуговує на пильну увагу дослідників. Подібна зацікавленість пояснюється тим, що ряд правозахисників (Надія Світлична та ін.) не без підстав вважають Комітет предтечею Української Гельсінської групи¹.

Аналізуючи обставини створення Комітету можна твердити, що виник він стихійно хоча і був обумовлений усією попередньою діяльністю українських правозахисників. Після арешту в Одесі в грудні 1971 р. Ніни Строкатової ряд її однодумців вирішили розпочати петиційну кампанію на її захист. Причому, здійснювати її не поодиноці, а спільними зусиллями, скоординовано і цілеспрямовано. Так з'явився "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової", декларацію про заснування якого 21 грудня 1971 р. підписали Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук, Вячеслав Черно-віл.

В декларації, зокрема, говорилося, що "...Громадський комітет захисту Ніни Строкатової створюється на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські і політичні права, у своїх діях він дотримуватиметься радянських законів.

Дії Комітету полягатимуть:

- у зборі фактів і документів та матеріалів, що

¹ Світлична Н. Погром з продовженням //Сучасність.-1983.- № 3.-С. 78.

торкатимуться особи Н.Строкатової і її "справи", в ознайомленні з ними державних та правових інстанцій та представників громадськості;

- в організації при потребі збору підписів під зверненням на захист Н.Строкатової:

- у зборі коштів для допомоги Н.Строкатовій та її чоловікові, політв'язневі, позбавленому, у зв'язку з арештом дружини будь-якої моральної і матеріальної допомоги;

- у домаганні гарантованої законом гласності судового процесу;

- у гарантованому оскарженні перед касаційною та іншими інстанціями звинувачувального вироку, якщо такий буде винесений"¹.

На жаль, як зазначав В.Чорновіл, який разом з І.Стасів стояли біля витоків Комітету, останній фактично не встиг розгорнути ніяких дій через арешт частини його учасників².

Разом з тим, вже сам досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення.

По-перше, він переконав в можливості і доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по-друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка б опікувалася долею не окремого політв'язня, а й взяла на себе координацію усього правозахисного руху.

Нові спроби створення легальної української правозахисної організації спостерігаються в середині 70-х рр. і спираються на ті реалії, які склалися на той час у внутрішній і зовнішній політиці СРСР.

Послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм, залежність СРСР від західних тех-

¹ Сучасність.-1973.-№ 1.-С. 119-120.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 4.-Арк. 94-96.

нологій, експорту продовольства тощо, обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини змусили його маневрувати на світовій арені.

Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Гельсінської угоди створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав Валентин Мороз, "...Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, породженої епохою "де-танту"¹.

Гельсінський рух і створені на його платформі організації та групи викликали жорсткий опір правлячого режиму. Оцінюючи їх діяльність, голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андропов в своїй інформації ЦК КПРС від 15 листопада 1976 р. зазначав, що такі групи переслідують "...провокаційну мету, поставити під сумнів щирі зусилля СРСР по виконанню положень Заключного акту Наради по безпеці і співробітництву в Європі і тим самим здійснити на уряд Радянського Союзу тиск в питаннях реалізації гельсінських домовленостей... Члени "групи" здійснюють збір матеріалів про нібито наявні випадки невиконання Радянським урядом Заключного акту, зокрема, про "порушення основних прав радянських громадян", переслідування за інакодумство" тощо". Одночасно з цим, Ю.Андропов "запевняв вище політичне керівництво, в тому, що "...Комітетом державної безпеки вживаються заходи по компрометації та припиненню ворожої діяльності " таких груп².

¹ Мороз В. Шістдесяті роки в Україні//Всесвіт.-1993.-№ 9-10.-С. 182.

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 39, спр. 4.-Арк. 1-3.

Однак, незважаючи на протидію владних структур, правоохоронних органів, групи сприяння гельсінських угод виникали в різних регіонах СРСР, і в першу чергу в Україні. Сьогодні важко відтворити з абсолютною точністю кому конкретно належала ідея створення Української Гельсінської групи, але можна з переконаністю твердити, що вона активно обговорювалась в середовищі українських правозахисників. Тому ініціаторами УГГ можна з повним правом вважати і Миколу Руденка, і Олесе Бердника, і Оксану Мешко, і Левка Лук'яненка, і Петра Григоренка... Дещо пізніше їх підтримали Ніна Строкатова, Іван Кандиба, Олекса Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович¹.

8 листопада 1976 р. М.Руденком була представлена на розсуд ініціаторам оформлення УГГ "Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод". В ній, зокрема, говорилося, що остання ставить за мету:

1) сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2) Виходячи з переконань, що мир між народами неможна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-27380, т. 2.-Арк. 85; Безсмертний І. Формула сонця//Молодь України.-1990.- 30 грудня; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. К., 1994 - С. 142; Маринович М. Україна: дорога через пустелю. - Х., ФОЛІО, 1993.-С. 45; Козак С. Від охорони Кремля до політв'язня//Літературна Україна.-1992.-30 квітня; Руденко М. Людина високого виміру//Оксана Мешко, Козацька матір. - К., 1995.-С. 12-13.

3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо¹.

Як видно вже з тексту самої "Декларації", а також цілого ряду інших документів, провідним моментом в діяльності УГГ повинна була стати боротьба за самовизначення України, прокладення шляхів для її вільного розвитку. "...Найрадикальніша вимога духу української нації для себе і братерських народів, - говорилося в зверненні УГГ до країн-учасниць Белградської наради влітку 1977 р., - повна суверенність творчого прояву у всіх сферах духовно-господарського життя. Ніщо в світі не зможе зупинити втілення цієї ідеї у зримі форми історичної реальності"².

Визначивши основні цілі, а також методи їх досягнення, ініціатори УГГ з винятковою увагою поставилися до організаційних сторін своєї роботи. Причому в підходах до цих питань вони нерідко притримувались діаметрально протилежних точок зору.

Так, Микола Руденко виступав за чітке розмежування обов'язків серед членів групи, пропонував створити спеціальні "редакційну" та "інформаційну" колегії. Проти цього рішуче виступав Левко Лук'яненко, аргументуючи свою позицію тим, що подібна структура дасть підставу органам КДБ звинуватити членів УГГ в створенні організації, спрямованої на підрив радянського

¹ Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських Угод. - Торонто-Балтимор, 1978.-С. 12.

державного і суспільного ладу СРСР. Після нетривалої дискусії пропозиції М.Руденка, викладені ним в "Протоколі № 1 засідання УГГ" були відхилені¹.

Вкрай важливою для УГГ залишалася проблема налагодження контактів з російськими дисидентами, а також міжнародними правовими організаціями. Знаменно, що московські правозахисники - Л.Алексєєва, М.Ланда, Ю.Орлов, О.Гінзбург, А.Щаранський, В.Слепак гаряче вітали організаційне оформлення УГГ, назвали його в обставинах, що панували в Україні, актом великої мужності².

Для налагодження контактів з російськими правозахисними організаціями чимало зусиль доклав відомий правозахисник, опальний радянський генерал Петро Григоренко, який входив одночасно до Московської і до Української Гельсінських груп. З необхідним розумінням ставились до проблем українських правозахисників Юрій Орлов, Олександр Гінзбург, які тиражували документи УГГ, розповсюджували їх в зарубіжних засобах масової інформації³.

Через деякий час діяльність УГГ отримала певний резонанс за кордоном. Цьому, зокрема, сприяв створений у Вашингтоні "Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні" в складі мікробіолога, доктора філософії Андрія Зваруна (президент), доктора філософії Ігоря Кошмана (віце-президент), редактора інформаційної служби "Смолоскипу" Богдана Ясеня (секретар), Уляни Мазуркевич, Ігоря Ольшанського, Андрія Фединського.

Перший контакт між згаданим "Комітетом" і УГГ

¹ ДА СБУ.-Спр. 68061-ФП, т. 6.-Арк. 28; Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 31729-ПФ, т. 9.-Арк. 20.

² Український правозахисний рух...-С. 10.

³ ДА СБУ.-Спр. 68061, - ФП, т. 6.-Арк. 5-6, 9.

відбувся 21 листопада 1976 р., коли Богдан Ясень взяв 20-хвилинне інтерв'ю по телефону у керівника Української Гельсінської групи, письменника Миколи Руденка¹.

Констатуючи активізацію діяльності УГГ, радянські владні структури навіть не уявляли собі всіх подальших наслідків. Переслідування учасників гельсінського руху не лише не призвело до самоліквідації організації, а й сприяло припливу в її ряди все нових і нових членів. В кінці 70-х - на початку 80-х рр. членами УГГ стали Ольга Гейко-Матусевич, Микола Горбаль, Йосип Зісельс, Віталій Калиниченко, Зеновій Красівський, Ярослав Лесів, Юрій Литвин, Михайло Мельник, Василь Овсієнко, Оксана Попович, Богдан Ребрик, Петро Розумний, Ірина Сенік, Василь та Петро Січко, Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич та багато ін. Всього до УГГ в 1976 - 1988 рр. входило більше 40 чоловік².

В сучасних умовах переважна більшість членів УГГ зайняла активну громадянську позицію, сприяючи ствердженню державотворчих тенденцій в Україні. Зокрема Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, брати Богдан та Михайло Горині, та інші обиралися народними депутатами України. Василь Романюк до останніх своїх днів очолював Українську православну церкву - Київський патріархат. В становленні Української республіканської партії важливу роль зіграв Василь Овсієнко. Співголове у міжнародній правозахисній організації Зіновій Антонюк. Всі вони продовжують ту велику справу, за яку поклали своє життя Василь Стус, Валерій Марченко, Олекса Тихий, Юрій Литвин, сотні інших українських патріотів, які стояли біля джерел незалежності України.

Таким чином, аналізуючи рух опору тоталітарному

¹ ДА СБУ.- Спр. 67826-ФП, т. 3.-Акр. 204.

² Оксана Мешко, Козацька матір. - К., 1995.-С. 56.

режиму в сфері національної політики, можна помітити, що він пройшов шлях від спроб теоретичного чи художнього осмислення становища України в складі СРСР, розгортання петиційних кампаній, цілеспрямованої культурно-просвітницької діяльності до створення різних за спрямуванням нелегальних організацій, видання позацензурної літератури до формування єдиного загальнонаціонального правозахисного центру.

